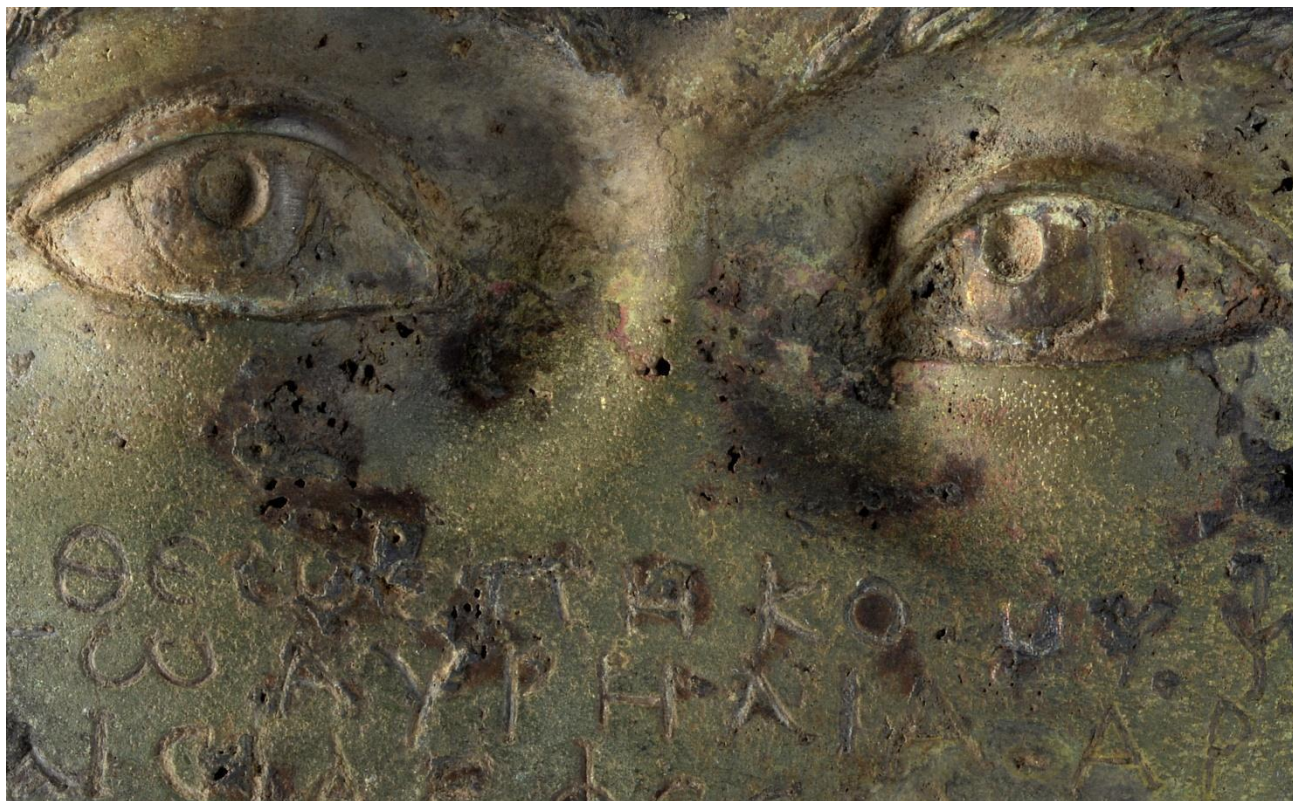

Μνήμη, πάθος, πίστη:
Το ανθρώπινο πρόσωπο
του μετακλασικού ελληνικού κόσμου

Άγγελος Χανιώτης

Εβδομάδα 5η

© Μπορεί να χρησιμοποιηθεί από τους φοιτητές του Mathesis μόνο για προσωπική τους χρήση και όχι να διανεμηθεί κατά οποιονδήποτε τρόπο.

Περιεχόμενα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	2
ΕΒΔΟΜΑΔΑ 5: ΠΙΣΤΗ	3
5.1 ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ	3
V5.1.1 Οι θαυματουργές θεραπείες του Ασκληπιού I (15')	3
V5.1.2 Οι θαυματουργές θεραπείες του Ασκληπιού II (18')	9
V5.1.3 Οι θαυματουργές θεραπείες του Ασκληπιού III (18')	16
5.2 Ο ΦΟΒΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ	23
V5.2.1 Εξομολογητικές επιγραφές I (21')	23
V5.2.2 Εξομολογητικές επιγραφές II (22')	29
V5.2.3 Εξομολογητικές επιγραφές III (23')	37
5.3 ΜΕΓΑΘΕΪΣΜΟΣ	47
V5.3.1 Η αναζήτηση του μεγάλου θεού (17')	47
V5.3.2 Η συναισθηματική βάση του μεγαθεισμού (12')	51
V5.3.3 Ευφημία: Ο έπαινος του μεγάλου θεού και η έννοια της θρησκείας (23')	55

Εβδομάδα 5: Πίστη

5.1 Ασκληπιός

V5.1.1 Οι θαυματουργές θεραπείες του Ασκληπιού I (15')

<https://youtu.be/zZ6jwzAjLDQ>

απομαγνητοφώνηση Hara & lizeta / αντιπαραβολή krasisi

Το 1950 ο Carl Jung –ένας από τους θεμελιωτές της ψυχανάλυσης– έγραψε τον πρόλογο του βιβλίου του Ελβετού μαθητή του Meier: *Αρχαία εγκοίμησις και σύγχρονη ψυχοθεραπεία*. Το ενδιαφέρον του Sigmund Freud για τα όνειρα στην αρχαιότητα και για τα ιαματικά θαύματα στα ιερά του Ασκληπιού είναι γνωστό. Λιγότερο γνωστό είναι ότι οι αρχαίες επιγραφές, στις οποίες στηρίχθηκε το έργο των πρώτων ψυχαναλυτών, βρέθηκαν σε ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας στην Επίδαυρο. Πρωτο-δημοσιεύτηκαν από τον Παναγή Καββαδία στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα* του 1883 και περιέχουν αφηγήσεις ονείρων αρχαίων ασθενών.

Μεταφράζω δύο από αυτές¹:

Ο Αλκέτας από τους Αλιείς. Αυτός ο άνδρας, που ήταν τυφλός, είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε πως ο θεός τον πλησίασε και του άνοιξε τα μάτια με τα δάκτυλά του. Και για πρώτη φορά είδε τα δέντρα του ιερού. Όταν ξημέρωσε, έφυγε υγιής.

Το δεύτερο θαύμα²:

Ο Ηραιεύς από τη Μυτιλήνη. Αυτός δεν είχε τρίχες στο κεφάλι του, αλλά πάρα πολλές στα γένια του. Ντρεπόταν καθώς τον περιγελούσαν οι άλλοι και κοιμήθηκε στο άδυτο. Ο θεός τού άλειψε ένα φάρμακο στο κεφάλι και τον έκανε να έχει τρίχες.

Η αρχαιολογία ακολουθεί παράξενους δρόμους. Ακριβώς όπως, σύμφωνα με τη θεωρία του χάους, το κτύπημα των φτερών μιας πεταλούδας στη Βραζιλία μπορεί να προκαλέσει έναν ανεμοστρόβιλο στο Τέξας, έτσι και η ανακάλυψη ενός μνημείου, μιας αρχαιολογικής θέσης, ενός αντικειμένου, μιας επιγραφής, είναι κομμάτι μιας πολύπλοκης διαδικασίας ανασύνθεσης του παρελθόντος που μπορεί να

¹ 143. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121:

αρ. 18: Ο Αλκέτας από τους Αλιείς. Αυτός ο άνδρας, που ήταν τυφλός, είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε πως ο θεός τον πλησίασε και του άνοιξε τα μάτια με τα δάκτυλά του. Και για πρώτη φορά είδε τα δέντρα του ιερού. Όταν ξημέρωσε, έφυγε υγιής. [...]

² 143. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121:

αρ. 19: Ο Ηραιεύς από τη Μυτιλήνη. Αυτός δεν είχε τρίχες στο κεφάλι του, αλλά πάρα πολλές στα γένια του. Ντρεπόταν καθώς τον περιγελούσαν οι άλλοι και κοιμήθηκε στο άδυτο. Ο θεός τού άλειψε ένα φάρμακο στο κεφάλι και τον έκανε να έχει τρίχες.

έχει επιπτώσεις σε τομείς τόσο διαφορετικούς όπως: η ψυχανάλυση και η ιστορία της θρησκείας ή η τέχνη και η λογοτεχνία, η ταυτότητα ενός έθνους και η πολιτιστική μνήμη και η συλλογική συνείδηση όσων σέβονται ανθρώπινες αξίες. Το αναφέρω αυτό, διότι πολλές φορές αντιμετωπίζουμε αρχαία κείμενα με κάποια αδιαφορία ή δυσπιστία για το κατά πόσο μπορούν να μας φέρουν κοντά στις σκέψεις, στην καρδιά, στην ψυχή αρχαίων ανθρώπων. Η προσφορά των επιγραφών, όπως βλέπουμε σε αυτό το μάθημα, είναι πάρα πολύ μεγάλη και στη σημερινή ενότητα θα προσπαθήσω να δείξω πώς αυτές οι επιγραφές που βρέθηκαν στην Επίδαυρο και χρονολογούνται στα τέλη του 4ου π.Χ. αιώνα – δηλαδή στα πρώτα χρόνια μετά τον Μέγα Αλέξανδρο– μπορούν να μας δώσουν πολύ σημαντικά στοιχεία για το πώς δημιουργείται η πίστη στον θεό, τι σημαίνει θρησκεία στην ελληνιστική εποχή και πώς δημιουργείται επίσης ο φόβος απέναντι στο θείο.

Η σημαντικότερη πηγή μας για τη λατρεία του Ασκληπιού στην Επίδαυρο είναι ακριβώς αυτά τα λεγόμενα «ιάματα», δηλαδή αφηγήσεις θαυμάτων του Ασκληπιού. Μοιάζουν περίπου με αφηγήσεις θαυμάτων των αγίων που μερικές φορές βρίσκουμε και σήμερα σε μοναστήρια. Τις αφηγήσεις αυτές τις συνέλεξαν στα τέλη του 4ου π.Χ. αιώνα οι ιερείς και τις δημοσίευσαν σε στήλες, σε λίθινες στήλες, οι οποίες μετά τοποθετήθηκαν κοντά στον ναό του Ασκληπιού. Από τις αρχικά έξι στήλες που είχε δει ο Πausanias ο περιηγητής, όταν επισκέφθηκε την Επίδαυρο στο δεύτερο μισό του 2ου μ.Χ. αιώνα, μόνο τέσσερις σώζονται κι αυτές αρκετά αποσπασματικά. Η πρώτη στήλη έχει την επικεφαλίδα «Θεός. Τύχα αγαθά. Ίαματα τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Ἀσκληπιού» δηλαδή επίκληση του θεού, της αγαθής τύχης και η επικεφαλίδα τα θαύματα –τα ιατρικά θαύματα, οι θεραπείες– που επετέλεσαν ο Απόλλων και ο Ασκληπιός. Κάτω από αυτήν την επικεφαλίδα καταγράφονται δεκάδες θαύματα. Κάθε αφήγηση έχει μια σύντομη επικεφαλίδα. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι κάποιος ιερέας ή κάποιοι ιερείς συνέταξαν αυτές τις συλλογές με μεγάλη προσοχή, επιλέγοντας τις αφηγήσεις από παλιότερα αναθήματα αλλά και από προφορικές αφηγήσεις. Τοποθέτησαν αυτές τις αφηγήσεις σε μια συγκεκριμένη σειρά και, επιλέγοντας τι και πώς θα το παρουσιάσουν, δημιουργούν το συναίσθημα της ελπίδας αλλά και του φόβου στους πιστούς.

Όπως έχει εξηγήσει σε μια σχετική μελέτη της η ιστορικός Παρασκευή Μαρτζαβού, οι πρώτες αφηγήσεις περιέχουν σκόπιμα απίστευτα θαύματα για τα οποία όμως υπήρχαν κάποια τεκμήρια (π.χ. επιγραφές), ώστε στη συνέχεια όλες οι αφηγήσεις να φαίνονται αληθοφανείς. Άμα μπορεί κανείς να πιστέψει τις πρώτες εντελώς απίθανες αφηγήσεις, τότε θα πιστέψει αναγκαστικά και τις επόμενες. Αφού δημιουργηθεί εμπιστοσύνη, οι αφηγήσεις διεγείρουν στον αναγνώστη τα τρία βασικά συναισθήματα που χαρακτηρίζουν την αρχαία θρησκεία, δηλαδή: τον φόβο απέναντι στον θεό, την ελπίδα ότι θα δεχτεί ο άνθρωπος την προστασία του θεού και την ευγνωμοσύνη για τη βοήθεια του θεού.

Ας δούμε τις πρώτες αυτές αφηγήσεις. Η πρώτη αφήγηση³:

³ 144. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121:

αρ. 1: Η Κλεώ ήταν έγκυος για πέντε χρόνια. Καθώς ήταν ήδη έγκυος για πέντε χρόνια, έφτασε σαν ικέτιδα στον θεό και κοιμήθηκε στο άδυτο. Αμέσως μόλις βγήκε από το άδυτο και βγήκε έξω από το ιερό, γέννησε ένα αγόρι, που αμέσως πήγε και πλύθηκε μόνο του στην κρήνη και έτρεχε αμέσως γύρω από τη μητέρα του. Αφού τα πέτυχε όλα αυτά, έγραψε πάνω στο αφιέρωμά της: «Δεν αξίζει να θαυμάζετε το μέγεθος του πίνακα, αλλά να θαυμάζετε

Η Κλεώ ήταν έγκυος για πέντε χρόνια – ήδη αυτή η εγκυμοσύνη είναι ένα θαύμα, ανεμογκάστρι το λέμε σήμερα. Καθώς ήταν ήδη έγκυος για πέντε χρόνια, έφτασε σαν ικέτιδα στον θεό και κοιμήθηκε στο άδυτο. Αμέσως μόλις βγήκε από το άδυτο –την άλλη μέρα δηλαδή, το πρωί– και βγήκε έξω από το ιερό, γέννησε ένα αγόρι, που αμέσως πήγε και πλύθηκε μόνο του στην κρήνη και έτρεχε αμέσως γύρω από τη μητέρα του. Αφού τα κατόρθωσε όλα αυτά, έγραψε πάνω στο αφιέρωμά της: «Δεν αξίζει να θαυμάζετε το μέγεθος του πίνακα, αλλά να θαυμάζετε τη δύναμη του θεού. Γιατί πέντε χρόνια ήταν έγκυος η Κλεώ και κουβαλούσε βάρος στην κοιλιά της. Μόλις κοιμήθηκε στο ιερό γέννησε έναν υγιή γιο».

Το δεύτερο θαύμα⁴:

Τριετής εγκυμοσύνη. Η Ισθμονίκη από την Πελλήνη έφτασε στο ιερό για να παρακαλέσει να γεννήσει. Όταν κοιμήθηκε, είδε ένα όνειρο. Της φάνηκε ότι ζητούσε από τον θεό να γεννήσει μια κόρη. Κι ότι ο Ασκληπιός της είπε ότι θα μείνει έγκυος και πως αν ζητήσει κάτι άλλο, κι αυτό θα της το κάνει. Εκείνη όμως αποκρίθηκε ότι δεν χρειαζόταν κάτι επιπλέον. Όταν έμεινε έγκυος, είχε στην κοιλιά της το έμβρυο για τρία χρόνια, μέχρι που πήγε ικέτιδα στον θεό για να γεννήσει. Όταν κοιμήθηκε εκεί, είδε ένα όνειρο. Της φάνηκε ότι τη ρωτά ο θεός, αν έγιναν όλα όσα ζήτησε κι αν έμεινε έγκυος. Δεν του είχε ζητήσει τίποτα σχετικά με τη γέννα, και μάλιστα αν και την είχε ρωτήσει αν θέλει και κάτι άλλο και της είχε πει ότι θα το κάνει κι αυτό. Αφού όμως τώρα έχει έρθει κοντά του σαν ικέτιδα, της λέει ότι θα το κάνει κι αυτό. Μετά από αυτό, μόλις βγήκε γρήγορα από το άβατο και βρέθηκε έξω από το ιερό, γέννησε μια κόρη.

Εδώ βλέπουμε τη σοφιστική ερμηνεία του αιτήματος της γυναίκας: του ζήτησε να μείνει έγκυος, ο Ασκληπιός την έκανε έγκυο και την άφησε έγκυο για τρία χρόνια, μέχρι που του ζήτησε τελικά ότι δεν θέλει μονάχα εγκυμοσύνη αλλά θέλει να κάνει και γέννα.

τη θεϊκή δύναμη. Γιατί πέντε χρόνια ήταν έγκυος η Κλεώ και κουβαλούσε βάρος στην κοιλιά της. Μόλις κοιμήθηκε στο ιερό γέννησε έναν υγιή γιο».

⁴ 144. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121:

αρ. 2: Τριετής εγκυμοσύνη. Η Ισθμονίκη από την Πελλήνη έφτασε στο ιερό για να παρακαλέσει να γεννήσει. Όταν κοιμήθηκε, είδε ένα όνειρο. Της φάνηκε ότι ζητούσε από τον θεό να γεννήσει μια κόρη. Κι ότι ο Ασκληπιός της είπε ότι θα μείνει έγκυος και πως αν ζητήσει κάτι άλλο, κι αυτό θα της το κάνει. Εκείνη όμως αποκρίθηκε ότι δεν χρειαζόταν κάτι επιπλέον. Όταν έμεινε έγκυος είχε στην κοιλιά της το έμβρυο για τρία χρόνια, μέχρι που πήγε ικέτιδα στον θεό για να γεννήσει. Όταν κοιμήθηκε είδε ένα όνειρο. Της φάνηκε ότι τη ρωτά ο θεός αν έγιναν όλα όσα ζήτησε κι αν έμεινε έγκυος. Δεν του είχε ζητήσει τίποτα σχετικά με γέννα, και μάλιστα αν και την είχε ρωτήσει αν θέλει και κάτι άλλο και της είχε πει ότι θα το κάνει κι αυτό. Αφού όμως τώρα έχει έρθει κοντά του σαν ικέτιδα, της λέει ότι θα το κάνει κι αυτό. Μετά από αυτό, μόλις βγήκε γρήγορα από το άβατο και βρέθηκε έξω από το ιερό, γέννησε μια κόρη.

Το τρίτο θαύμα⁵:

Ένας άντρας που είχε παράλυτα τα δάχτυλα του χεριού του, εκτός από ένα, έφτασε σαν ικέτης στον θεό. Κοιτούσε τους πίνακες στο ιερό και δεν πίστευε στα ιάματα και κορόιδευε τις επιγραφές. Όταν κοιμήθηκε στο άδυτο, είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι έπαιζε κότσια στον ναό και εκεί που επρόκειτο να ρίξει ένα κότσι, επιφάνηκε ο θεός και πήδηξε πάνω στο χέρι του και του ίσιωσε τα δάχτυλα. Μόλις κατέβηκε από το χέρι του, του φάνηκε ότι μπορούσε να κάμψει το χέρι του και να εκτείνει πάλι ένα-ένα τα δάκτυλά του. Και αφού τα τέντωσε όλα, τον ρώτησε ο θεός αν συνεχίζει να μην πιστεύει στις επιγραφές, στους πίνακες στο ιερό. Και αυτός αποκρίθηκε ότι πιστεύει. «Αφού λοιπόν» –λέει ο θεός– «προηγουμένως δεν πίστευες, παρά το γεγονός ότι δεν ήταν απίστευτα, από εδώ και πέρα» –του είπε– «το όνομά σου θα είναι Άπιστος». Μόλις ξημέρωσε βγήκε έξω υγιής.

Η ιστορία αυτή μας θυμίζει, βέβαια, και την ιστορία για τον άπιστο Θωμά. Μερικοί άνθρωποι χρειάζονται απτές αποδείξεις για να δεχτούν την πίστη στον θεό.

Ένα ακόμα θαύμα, το τέταρτο⁶:

Η Αμβροσία από την Αθήνα, τυφλή από το ένα μάτι. Ήρθε σαν ικέτιδα στον θεό. Καθώς περπατούσε στο ιερό, κορόιδευε κάποια από τα ιάματα θεωρώντας τα απίθανα και αδύνατα – να γιατρεύονται κουτσοί και τυφλοί έχοντας δει μόνο ένα όνειρο. Όταν κοιμήθηκε στο άδυτο είδε ένα όνειρο. Της φάνηκε ότι στάθηκε στο προσκεφάλι της –ο θεός– και της είπε ότι θα την κάνει καλά, αλλά θα πρέπει να αναθέσει ως αμοιβή του ένα αργυρό γουρουνάκι, ως υπόμνημα της αμάθειάς της. Κι αφού το είπε αυτό, της σήκωσε το βλέφαρο του άρρωστου ματιού και έχυσε μέσα ένα φάρμακο. Μόλις ξημέρωσε βγήκε έξω υγιής.

⁵ 144. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121:

αρ. 3: Ένας άντρας που είχε παράλυτα τα δάχτυλα του χεριού του, εκτός από ένα, έφτασε σαν ικέτης στον θεό. Κοιτούσε τους πίνακες στο ιερό και δεν πίστευε στα ιάματα και κορόιδευε τις επιγραφές. Όταν κοιμήθηκε στο άδυτο, είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι έπαιζε κότσια στον ναό και εκεί που επρόκειτο να ρίξει ένα κότσι, επιφάνηκε ο θεός και πήδηξε πάνω στο χέρι του και του ίσιωσε τα δάχτυλα. Μόλις κατέβηκε από το χέρι του, του φάνηκε ότι μπορούσε να κάμψει το χέρι του και να εκτείνει πάλι ένα-ένα τα δάκτυλά του. Κι αφού τα τέντωσε όλα, τον ρώτησε ο θεός αν συνεχίζει να μην πιστεύει στις επιγραφές στους πίνακες στο ιερό· κι αυτός αποκρίθηκε ότι πιστεύει. «Αφού λοιπόν προηγουμένως δεν πίστευες, παρά τα γεγονότα ότι δεν ήταν απίστευτα, από 'δω και πέρα», του είπε, «το όνομά σου θα είναι Άπιστος». Μόλις ξημέρωσε βγήκε έξω υγιής.

⁶ 144. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121:

αρ. 4: Η Αμβροσία από την Αθήνα, τυφλή από το ένα μάτι. Ήρθε σαν ικέτιδα στον θεό. Καθώς περπατούσε στο ιερό, κορόιδευε κάποια από τα ιάματα θεωρώντας τα απίθανα και αδύνατα – να γιατρεύονται κουτσοί και τυφλοί έχοντας δει μόνο ένα όνειρο. Όταν κοιμήθηκε στο άδυτο είδε ένα όνειρο. Της φάνηκε ότι στάθηκε στο προσκεφάλι της και της είπε ότι θα την κάνει καλά, αλλά θα πρέπει να αναθέσει ως αμοιβή του ένα αργυρό γουρούνι ως υπόμνημα της αμάθειάς της. Κι αφού το είπε αυτό, της σήκωσε το βλέφαρο του άρρωστου ματιού και έχυσε μέσα ένα φάρμακο. Μόλις ξημέρωσε βγήκε έξω υγιής.

Ας δούμε αυτές τις αφηγήσεις κάπως λεπτομερέστερα. Η θεραπεία που περιγράφεται εδώ αναφέρεται στις αρχαίες πηγές ως «ἐγκοίμησις», δηλαδή να κοιμάται κανείς μέσα στο ιερό αναμένοντας να δει ένα όνειρο· να δει στο όνειρό του τον θεό και να θεραπευτεί.

Ο Αριστοφάνης μας δίνει μια κωμική περιγραφή στην κωμωδία του *Πλούτος* που παρουσιάστηκε το 388 π.Χ. Ο τυφλός θεός του πλούτου έρχεται στο Ασκληπιείο –αυτή τη φορά όχι στην Επίδαυρο αλλά στην Αθήνα–, για να γιατρευτεί από την τύφλα του, διότι, σύμφωνα με την κωμωδία, οι πλούσιοι είναι πλούσιοι ακριβώς επειδή ο Πλούτος είναι τυφλός. Και ο δούλος Καρίων περιγράφει το τι παρακολούθησε μέσα στο ιερό⁷:

Ο πρόπολος μας ζήτησε να σβήσουμε τα λυχνάρια και να κοιμηθούμε αμέσως. Μας είπε, επίσης, ακόμα κι αν ακούσουμε έναν θόρυβο να μείνουμε αμίλητοι. Έτσι πλαγιάσαμε με τάξη. Εγώ όμως δεν μπορούσα να κλείσω μάτι, γιατί με ερέθιζε ένα τσουκάλι με κουρκούτι λίγο πιο πάνω από το κεφάλι μιας γριάς και μ' είχε πιάσει μανία να σουρθώ μέχρι εκεί. Σηκώνοντας τα μάτια μου, βλέπω τον ιερέα να αρπάζει τα πρόσφορα και τα σύκα από την ιερά τράπεζα. Στη συνέχεια έκανε μια γύρα σε όλους τους βωμούς για να δει αν είχε αφεθεί κάπου κανένα πρόσφορο. Και τα «άγιαζε» όλα, χώνοντάς τα στο σακούλι του.

[...] Στη συνέχεια έρχεται ο Ασκληπιός, σύμφωνα με την περιγραφή, συνοδευόμενος από τις κόρες του Ιασώ και Πανάκεια. Ο Ασκληπιός πήρε βόλτα κι άρχισε να εξετάζει τους άρρωστους έναν-έναν. Κι ένας δούλος του φέρνει πέτρινο γουδί και γουδοχέρι και ένα κιβώτιο.

⁷ 145. Αριστοφάνης, *Πλούτος*, στ. 649-763, αποσπάσματα:

Καρίων: Ο πρόπολος μας ζήτησε να σβήσουμε τα λυχνάρια και να κοιμηθούμε αμέσως. Μας είπε επίσης ακόμα κι αν ακούσουμε έναν θόρυβο να μείνουμε αμίλητοι. Έτσι πλαγιάσαμε με τάξη. Εγώ όμως δεν μπορούσα να κλείσω μάτι, γιατί με ερέθιζε ένα τσουκάλι με κουρκούτι λίγο πιο πάνω από το κεφάλι μιας γριάς και μ' είχε πιάσει μανία να σουρθώ μέχρι εκεί. Σηκώνοντας τα μάτια μου βλέπω τον ιερέα να αρπάζει τα πρόσφορα και τα σύκα από την ιερά τράπεζα. Στη συνέχεια έκανε μια γύρα σε όλους τους βωμούς για να δει αν είχε αφεθεί κάπου κανένα πρόσφορο. Και τα «άγιαζε» όλα χώνοντάς τας στο σακούλι του. [...] (Στη συνέχεια έρχεται ο Ασκληπιός, συνοδευόμενος από τις κόρες του Ιασώ και Πανάκεια). Πήρε βόλτα κι άρχισε να εξετάζει τους άρρωστους έναν-έναν. Κι ένας δούλος του φέρνει πέτρινο γουδί και γουδοχέρι και ένα κιβώτιο. [...] Άρχισε πρώτα με τον Νεοκλείδη. Αφού έτριψε ένα κατάπλασμα, τρία κεφάλια σκόρδα τηνιακά, σκυλοκρόμμυδο, βολβούς, γάλα, ξίδι από τα Σπάτα, του σήκωσε τα βλέφαρα και του άλειψε το κατάπλασμα στα μάτια για να πονάει. Και τούτος βάζοντας τις φωνές το βάζει στα πόδια. Κι ο θεός γελώντας είπε: «Κάτσε τώρα εκεί μπλαστρωμένος, να σου μάθω να παίρνεις ψεύτικο όρκο στη λαοσύναξη». [...] Ύστερα πήγε και κάθισε κοντά στον Πλούτο. Πρώτα του άγγιξε το κεφάλι, έπειτα πήρε καθαρή πετσέτα και του σκούπισε τα βλέφαρα. Η Πανάκεια του σκέπασε με κόκκινο πανί το κεφάλι και όλο το πρόσωπο. Ύστερα σφύριξε ο θεός και βγήκαν από το ιερό δύο φίδια, τεράστια σε μέγεθος. [...] Σιγά τα φίδια μπήκαν κάτω από το πανί και, όπως μου φάνηκε, του έγλειφαν τα βλέφαρα. Κι όσο να πιεις δέκα κανάτια κρασί, ο Πλούτος είχε κιόλας σταθεί όρθιος κι έβλεπε. Κι εγώ χτύπησα από χαρά παλαμάκια. Κι αμέσως ο θεός και τα φίδια χάθηκαν στον ναό. Και να δεις πως όλοι, όσοι είχαν πλαγιάσει κοντά του, ασπάζονταν τον Πλούτο και κανένας δεν έκλεισε μάτι όλη τη νύχτα, μέχρι που φώτισε.

[...] Ξεκίνησε πρώτα με τον Νεοκλείδη. Αφού έτριψε ένα κατάπλασμα, τρία κεφάλια σκόρδα τηνιακά, σκυλοκρόμμυδο, βολβούς, γάλα, ξίδι από τα Σπάτα, του σήκωσε τα βλέφαρα και του άλειψε το κατάπλασμα στα μάτια για να πονάει. Και τούτος βάζοντας τις φωνές, το βάζει στα πόδια. Κι ο θεός γελώντας είπε: «Κάτσε τώρα εκεί μπλαστρωμένος, να σου μάθω να παίρνεις ψεύτικο όρκο στη λαοσύναξη».

[...] Ύστερα πήγε και κάθισε κοντά στον Πλούτο. Πρώτα του άγγιξε το κεφάλι, έπειτα πήρε καθαρή πετσέτα και του σκούπισε τα βλέφαρα. Η Πανάκεια του σκέπασε με κόκκινο μαλλί το κεφάλι και όλο το πρόσωπο. Ύστερα σφύριξε ο θεός και βγήκαν από το ιερό δύο φίδια, τεράστια σε μέγεθος.

[...] Σιγά σιγά τα φίδια μπήκαν κάτω από το πανί και, όπως μου φάνηκε, του έγλειφαν τα βλέφαρα. Κι όσο να πιεις δέκα κανάτια κρασί, ο Πλούτος είχε κιάλας σταθεί όρθιος κι έβλεπε. Κι εγώ χτύπησα από χαρά παλαμάκια. Κι αμέσως ο θεός και τα φίδια χάθηκαν στον ναό. Και να δεις πως όλοι, όσοι είχαν πλαγιάσει κοντά του, ασπάζονταν τον Πλούτο και κανένας δεν έκλεισε μάτι όλη τη νύχτα, μέχρι που φώτισε.

Αυτή είναι μια περιγραφή φανταστική, η οποία όμως ανταποκρίνεται λίγο-πολύ σε αυτό το οποίο νόμιζαν, πίστευαν οι ασθενείς ότι ένιωθαν. Πώς εξηγείται αυτό, σε αυτό θα αναφερθώ στη συνέχεια.

Μια αναθηματική στήλη στο ιερό άλλου θεού της ιατρικής, του Αμφιαράου στον Ωρωπό, παρουσιάζει ένα ανάλογο επεισόδιο, αυτή τη φορά σε ανάγλυφο. Εικονίζεται ο ασθενής, που φαίνεται ότι υπέφερε από κάποια πάθηση ή πληγή στον ώμο, στα δεξιά, ξαπλωμένος σε μια κλίνη. Ένα φίδι, το ιερό ζώο των θεών της ιατρικής, του γλείφει τον ώμο στο σημείο με την πάθηση φέρνοντας έτσι τη γιατρεία. Στα αριστερά εικονίζεται ο Αμφιάραος να πραγματοποιεί μια χειρουργική επέμβαση. Αυτό που βλέπουμε στη στήλη είναι μάλλον ο συνδυασμός της αναπαράστασης μιας θεραπευτικής επέμβασης και αυτού που ονειρεύτηκε ο ασθενής.

Μια ανάλογη θεραπεία αναφέρεται και στα *Ιάματα της Επιδάουρου*. Σας διαβάζω το κείμενο⁸:

Το δάκτυλο ενός άνδρα θεραπεύτηκε από ένα φίδι. Βρισκόταν σε φρικτή κατάσταση εξαιτίας μιας τρομερής πληγής. Μέρα μεσημέρι τον κουβάλησαν έξω οι δούλοι και κάθονταν πάνω σε κάποιο φορείο. Εκεί τον πήρε ο ύπνος, και ένα φίδι βγήκε από το άβατο και τον θεράπευσε με τη γλώσσα του. Κι αφού το έκανε, ξαναμπήκε στο άβατο.

⁸ 146. Τα *ιάματα (θαύματα)* του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121, αρ. 17:

Το δάκτυλο ενός άνδρα θεραπεύθηκε από ένα φίδι. Βρισκόταν σε φρικτή κατάσταση εξαιτίας μιας τρομερής πληγής. Μέρα μεσημέρι τον κουβάλησαν έξω οι δούλοι και καθόταν πάνω σε κάποιο φορείο. Εκεί τον πήρε ο ύπνος και ένα φίδι βγήκε από το άβατο και τον θεράπευσε με τη γλώσσα του. Κι αφού το έκανε, ξαναμπήκε στο άβατο. Μόλις ξύπνησε, ήταν υγιής. Είπε ότι είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ένας ωραίος νέος έβαλε κάποιο φάρμακο στο δάκτυλό του.

Μόλις ξύπνησε, ήταν υγιής. Είπε ότι είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ένας ωραίος νέος έβαλε κάποιο φάρμακο στο δάκτυλό του.

Όπως βλέπουμε το φίδι έχει ιδιαίτερη σημασία για τη θεραπευτική, για την αρχαία ιατρική, είναι το ιερό ζώο του Ασκληπιού, δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός ότι οι λέξεις «φάρμακο» και «φαρμάκι», δηλαδή το δηλητήριο του φιδιού, συνδέονται ετυμολογικά.

Έρχομαι τώρα στο σημαντικό ερώτημα: πώς ήταν δυνατόν οι πιστοί να πιστεύουν στη θεραπεία τους από τον θεό. Είναι ένα ερώτημα στο οποίο θα επανέλθω στην επόμενη ενότητα αυτού του μαθήματος.

V5.1.2 Οι θαυματουργές θεραπείες του Ασκληπιού II (18')

<https://youtu.be/gA7g5uPX65w>

απομαγνητοφώνηση constant & Domenica27 / αντιπαραβολή Asimenia

Στην προηγούμενη ενότητα παρακολουθήσαμε πώς τα θαύματα του Ασκληπιού στην Επίδαυρο, που είναι καταγεγραμμένα σε μια σειρά από επιγραφές, μπορούν να μας προσφέρουν κάποιες πληροφορίες για τις εμπειρίες του θείου, για τις εμπειρίες της θεϊκής δύναμης που είχαν [οι] πιστοί στον ύστερο 4ο π.Χ. αιώνα – η λατρεία του Ασκληπιού είναι φυσικά παλαιότερη από την ελληνιστική εποχή. Ένα απόσπασμα από τον Πλούτο του Αριστοφάνη μας δίνει αρκετές πληροφορίες για το πώς θεωρούσαν οι αρχαίοι πιστοί ότι ο Ασκληπιός λειτουργούσε μέσα στο άδυτο, κατά τη διάρκεια της εγκοιμήσεως, δηλαδή τη νύχτα που περνούσαν οι ασθενείς στο ιερό του θεού. Όμως, η λατρεία του Ασκληπιού διαδίδεται στην ελληνιστική εποχή στο σύνολο του ελληνικού κόσμου, γίνεται εξαιρετικά δημοφιλής και η πρακτική της εγκοιμήσεως είναι διαδεδομένη και σε άλλες περιοχές.

Τελειώνοντας την προηγούμενη ενότητα, έθεσα το ερώτημα πώς ήταν δυνατόν οι πιστοί να πιστεύουν σε αυτά τα θαύματα. Ήδη η πρώτη αφήγηση των ιαμάτων του Ασκληπιού στην Επίδαυρο, η αφήγηση για την πενταετή εγκυμοσύνη είναι εντελώς απίστευτη. Ο λόγος που την επέλεξαν όμως οι συντάκτες του κειμένου για την αρχή της συλλογής είναι ακριβώς αυτός. Αν και είναι μια απίστευτη ιστορία, την τεκμηρίωνε ένα ανάθημα, ένα αφιέρωμα στο ιερό. Η ίδια η ασθενής, η Κλεώ, είχε αφιερώσει έναν πίνακα με επιγραφή. Η αναφορά σε ένα τέτοιο τεκμήριο έδινε σε όλη τη συλλογή την εντύπωση της αυθεντικότητας. Τα αρχαία ιερά των θεοτήτων που θεράπευαν ασθενείς, όπως ο Ασκληπιός και η Υγεία, ο Αμφιάραος, ο Σάραπις, ο Απόλλων, η Άρτεμις, ήταν γεμάτα με τέτοια αναθήματα, τάματα των πιστών, στα οποία εικονίζονταν τα άρρωστα μέλη, τα οποία υποτίθεται ότι είχαν θεραπευτεί.

Πίστευαν πραγματικά οι ασθενείς ότι είχαν θεραπευτεί; Η απάντηση είναι αναμφίβολα πως ναι. Αυτό που η έγκοιμησις, δηλαδή το να περνούν ένα βράδυ στο ιερό, απομάκρυνε δεν ήταν η ασθένεια, αλλά –μέσω αυθυποβολής– η υποκειμενική αντίληψη, η πρόσληψη της ασθένειας. Μερικοί προσκυνητές ήταν απλώς κατά φαντασίαν ασθενείς, υποχόνδριοι. Βρισκόμενοι στον χώρο του ιερού και ακούγοντας τις διηγήσεις για θαύματα, αργά ή γρήγορα, πίστευαν ότι ο θεός τούς είχε ευλογήσει κι αυτούς. Αφού θεράπευσε τόσους άλλους, γιατί να μην θεραπεύσει κι αυτούς; Άλλοι, πάλι, για να μη φανεί ότι ήταν σε υποδεέστερη θέση, ακόμη κι αν συνέχιζαν να υποφέρουν δεν το ομολογούσαν. Άλλοι, πάλι, που τα

βάσανά τους είχαν ψυχοσωματική αιτία θεραπεύονταν πραγματικά. Τέλος, υπήρχαν και περιπτώσεις θεραπείας που έμοιαζαν με θαύματα χωρίς όμως να είναι θαύματα.

Ας δούμε την περίπτωση μιας Αρτεμισίας που τη γνωρίζουμε από μια επιγραφή από την Έφεσο. Ένας χάλκινος πίνακας δείχνει τα μάτια αυτής της γυναίκας. Το αριστερό της μάτι –το δεξί στην εικόνα– είναι αλλήθωρο. Πρόκειται για μια προσωρινή παράλυση του μυός του οφθαλμού, του *nervus abducens* (απαγωγό νεύρο). Αυτή η διαταραχή, ένα είδος πάρεσης, μπορεί να διορθωθεί από μόνη της. Μόλις η παράλυση εξαφανίστηκε και η γυναίκα μπόρεσε να ξαναδεί κανονικά, φυσικά πίστεψε ότι την είχε γιατρέψει ο θεός, στην προκειμένη περίπτωση ο ύψιστος θεός, όχι ο Ασκληπιός. Εξυπακούεται ότι τέτοιες θεραπείες έκαναν τις συλλογές θαυμάτων αξιόπιστες: αφού ο θεός θεράπευσε αυτόν, γιατί όχι και μένα; Έτσι σκεφτόταν καθένας που έφτανε με πόνους στο ιερό.

Η λειτουργία αυτών των αφηγήσεων ήταν να δοθεί ελπίδα στους προσκυνητές. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο τόσες πολλές αφηγήσεις είναι απίστευτες και απίθανες. Όποιος είναι πρόθυμος να τις πιστέψει παρόλα αυτά, αυτός έχει αποδείξει στον θεό ότι πιστεύει στη δύναμή του, κι έτσι πληροί τις προϋποθέσεις για να τον θεραπεύσει ο θεός.

Η δεύτερη αφήγηση παρουσιάζει τον θεό με ένα πολύ ανθρώπινο πρόσωπο, με χιούμορ και προθυμία να βοηθήσει, αρκεί ο ασθενής να του εξηγήσει ακριβώς τι θέλει.

Σε μερικές αφηγήσεις ο θεός εμφανίζεται να γελά. Ένα παράδειγμα⁹:

Ο Ευφάνης από την Επίδαυρο, αγόρι. Αυτός κοιμήθηκε στο άδυτο υποφέροντας από πέτρα. Του φάνηκε ότι στάθηκε στο προσκεφάλι του ο θεός και του είπε: «Τι θα μου δώσεις αν σε κάνω καλά;» Κι εκείνος του αποκρίθηκε: «Δέκα αστραγάλους (δέκα κότσια)». Κι ο θεός γέλασε και του είπε ότι θα τον θεραπεύσει. Μόλις ξημέρωσε βγήκε έξω υγιής.

Σε έναν ύμνο ο οποίος έχει ανατεθεί στην Επίδαυρο, στον ύμνο του Ισύλλου, ένα ανάθημα στο ιερό του Ασκληπιού από τις αρχές του 3ου π.Χ. αιώνα, ο θεός εμφανίζεται σε ένα άρρωστο αγόρι και η πρώτη λέξη του είναι: «θάρσει», έχε θάρρος, έχε εμπιστοσύνη. Ο Ασκληπιός είναι ένας θεός με γνώση, γιατρός όσο ζούσε ως θνητός, γιατρός και μετά τον θάνατό του και την αποθέωσή του. Έτσι, ορισμένες αφηγήσεις περιέχουν περιγραφές θεραπείας που δίνουν την εντύπωση ότι μιμούνται τη θεραπευτική αγωγή των κανονικών γιατρών. Γίνονται π.χ. αναφορές στη χρήση φαρμάκων ή σε χειρουργικές επεμβάσεις.

⁹ 147. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graeca* IV².1.121, αρ. 8:

Ο Ευφάνης από την Επίδαυρο, αγόρι. Αυτός κοιμήθηκε στο άδυτο υποφέροντας από πέτρα. Του φάνηκε ότι στάθηκε στο προσκεφάλι του ο θεός και του είπε: «Τι θα μου δώσεις αν σε κάνω καλά;» Κι εκείνος του αποκρίθηκε: «Δέκα αστραγάλους (κότσια)». Κι ο θεός γέλασε και του είπε ότι θα τον θεραπεύσει. Μόλις ξημέρωσε βγήκε έξω υγιής.

Ας δούμε πάλι ένα θαύμα που ανέφερα στην αρχή¹⁰:

Ο Ηραιεύς από τη Μυτιλήνη. Αυτός δεν είχε τρίχες στο κεφάλι του, αλλά πάρα πολλές στα γένια του. Ντρεπόταν καθώς τον περιγελούσαν οι άλλοι και κοιμήθηκε στο άδυτο. Ο θεός τού άλειψε ένα φάρμακο στο κεφάλι και τον έκανε να έχει τρίχες. Δυστυχώς η συνταγή του φαρμάκου δεν αναφέρεται.

Αντίθετα, συνταγές έχουμε από άλλα ιερά του Ασκληπιού, π.χ. στη Λεβίνα της Κρήτης –είναι ιάματα τα οποία ανάγονται στον 2ο π.Χ. αιώνα– και στην Πέργαμο· είναι αναθήματα τα οποία αναφέρονται σε τέτοιες θεραπείες από τον 1ο και τον 2ο μ.Χ. αιώνα.

Μια επιγραφή από την Πέργαμο –το σωστότερο είναι να λέμε «το Πέργαμο», αλλά εφόσον έχει καθιερωθεί να λέγεται η πόλις «η Πέργαμος», έτσι θα την αναφέρω κι εγώ–, μια επιγραφή λοιπόν από την Πέργαμο, ανάθημα στον Ασκληπιό, γύρω στο 100 μ.Χ., περιγράφει την παρακάτω αγωγή – σας μεταφράζω το κείμενο¹¹:

Ο ασθενής επί 120 ημέρες ακολουθώντας τις εντολές του θεού κάθε πρωί, χωρίς να πινω καθόλου νερό έτρωγα 15 κόκκους άσπρου πιπεριού και μισό κρεμμύδι. Έτσι σώθηκα φανερά από μεγάλους κινδύνους. Το θαύμα εδώ είναι βέβαια ότι αυτός ο ασθενής επέζησε μετά από τέτοια δίαιτα για τέσσερις μήνες!

Αυτό το οποίο έχει σημασία σε αυτά τα θαύματα είναι και η παρουσία ενός κοινού, θεατών οι οποίοι μπορούν να επιβεβαιώσουν με την παρουσία τους τη δύναμη του θεού. Τη σημασία αυτή τη συνάγουμε από μια σειρά από επιγραφές, οι οποίες αναφέρονται ακριβώς στην εμπειρία κι άλλων ανθρώπων. Ένα θαύμα το οποίο το γνωρίζει μόνο ένας και δεν μπορεί να το γνωρίσουν άλλοι, δεν έχει καμία σημασία διότι δεν συμβάλλει στην πίστη στον θεό.

Είναι αλήθεια ότι η περιγραφή ορισμένων θεραπευτικών μέσων είναι αρκετά αληθοφανής. Παραδείγματος χάριν, γνωρίζουμε ότι γίνονταν εγχειρήσεις καταρράκτη στο μάτι. Και δεν είναι τυχαίο ότι οι περισσότερες ασθένειες αφορούν στα μάτια. Σε μια εποχή που δεν υπήρχαν γυαλιά, ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού υπέφερε από παθήσεις των οφθαλμών που σήμερα δεν τις λαμβάνουμε σοβαρά υπόψη. Παραδείγματος χάριν, εγώ στην αρχαιότητα θα ήμουν εντελώς τυφλός και κατά πάσα πιθανότητα θα αναζητούσα κάποια θεραπεία στο ιερό του Ασκληπιού. Τέτοιες ασθένειες σήμερα δεν

¹⁰ **148. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121, αρ. 19:**

αρ. 19: Ο Ηραιεύς από τη Μυτιλήνη. Αυτός δεν είχε τρίχες στο κεφάλι του, αλλά πάρα πολλές στα γένια του. Ντρεπόταν καθώς τον περιγελούσαν οι άλλοι και κοιμήθηκε στο άδυτο. Ο θεός τού άλειψε ένα φάρμακο στο κεφάλι και τον έκανε να έχει τρίχες.

¹¹ **149. Αφιέρωμα μετά από θεραπεία, Πέργαμο, 2ος μ.Χ. αι., *Supplementum Epigraphicum Graecum* XXXVII 1019:**

[...] Επί 120 ημέρες ακολουθώντας τις εντολές του θεού κάθε πρωί, χωρίς να πινω καθόλου νερό έτρωγα 15 κόκκους άσπρου πιπεριού και μισό κρεμμύδι. Έτσι σώθηκα φανερά από μεγάλους κινδύνους.

τις θεωρούμε καν ως πραγματικές ασθένειες. Εκείνη την εποχή όμως επηρέαζαν σοβαρά τη ζωή των ανθρώπων. Όταν τα θαύματα αναφέρονται σε τυφλούς, δεν εννοούν το ίδιο ακριβώς που εννοούμε εμείς σήμερα· εννοούν άτομα με σοβαρότατες δυσκολίες στην όραση και, όπως γνωρίζουμε, πολλές από αυτές αυτοθεραπεύονταν. Παραδείγματος χάριν, η μυωπία που κυρίως εμποδίζει έναν άνθρωπο στην καθημερινή του ζωή υποχωρεί με την ηλικία. Η αποκόλληση του υαλοειδούς, που μας κάνει να βλέπουμε κηλίδες να πλέουν, μερικές φορές δεν γίνεται συνειδητή γιατί ο εγκέφαλός μας συνηθίζει και τις αγνοεί. Σε τέτοιες περιπτώσεις νομίζουμε ότι έχουμε θεραπευτεί, και στην αρχαιότητα τέτοιες θεραπείες αποδίδονταν στην επέμβαση του θεού.

Στην τρίτη αφήγηση ο Ασκληπιός πηδά πάνω στο χέρι του ασθενή για να θεραπεύσει κάτι που μοιάζει να είναι εξάρθρωση των άκρων¹². Κάτι τέτοιο μας φαίνεται κάπως πρωτόγονη θεραπευτική αγωγή, αλλά και η επιστημονική ιατρική εφαρμόζει ανάλογες μεθόδους. Ο Απολλώνιος από το Κίτιο της Κύπρου, ένας γιατρός του 1ου π.Χ. αιώνα, περιγράφει στο σχόλιο του έργου του Ιπποκράτη για την εξάρθρωση των άκρων μια μέθοδο για τη θεραπεία της εξάρθρωσης των κάτω άκρων: Ο ασθενής τοποθετείται σε μία σκάλα και ο γιατρός κρεμά, ως βάρος, αγγεία γεμάτα νερό στα πόδια του και τα αφήνει να πέσουν ταυτόχρονα. Ο ασθενής σίγουρα θα βάλει τις φωνές αλλά, τις περισσότερες τουλάχιστον φορές, θα θεραπευτεί.

Υπάρχουν όμως και απίθανες αφηγήσεις χειρουργικής επέμβασης που στόχο έχουν να ενδυναμώσουν την πίστη στην παντοδυναμία του Ασκληπιού. Αν ο Ασκληπιός έκανε μόνο αυτά τα οποία κάνει ένας οποιοσδήποτε γιατρός, δεν θα άξιζε να λατρεύεται σαν θεός. Ο Ασκληπιός μπορεί να κάνει πράγματα που οι άλλοι γιατροί δεν μπορούν να τα επιτύχουν.

Ένα παράδειγμα¹³:

Η Αράτα η Λακεδαιμονία, υδρωπική. Η μητέρα της κοιμήθηκε στο άδυτο για λογαριασμό της, ενώ η ίδια ήταν στη Λακεδαίμονα –δηλαδή στη Σπάρτη–, και είδε ένα όνειρο.

¹² 144. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121:

αρ. 3: Ένας άντρας που είχε παράλυτα τα δάκτυλα του χεριού του, εκτός από ένα, έφτασε σαν ικέτης στον θεό. Κοιτούσε τους πίνακες στο ιερό και δεν πίστευε στα ιάματα και κορόιδευε τις επιγραφές. Όταν κοιμήθηκε στο άδυτο, είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι έπαιζε κότσια στον ναό και εκεί που επρόκειτο να ρίξει ένα κότσι, επιφάνηκε ο θεός και πήδηξε πάνω στο χέρι του και του ίσιωσε τα δάκτυλα. Μόλις κατέβηκε από το χέρι του, του φάνηκε ότι μπορούσε να κάμψει το χέρι του και να εκτείνει πάλι ένα-ένα τα δάκτυλά του. Κι αφού τα τέντωσε όλα, τον ρώτησε ο θεός αν συνεχίζει να μην πιστεύει στις επιγραφές στους πίνακες στο ιερό· κι αυτός αποκρίθηκε ότι πιστεύει. «Αφού λοιπόν προηγουμένως δεν πίστευες, παρά τα γεγονότα ότι δεν ήταν απίστευτα, από 'δω και πέρα», του είπε, «το όνομά σου θα είναι Άπιστος». Μόλις ξημέρωσε βγήκε έξω υγιής.

¹³ 150. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121, **αρ. 1:**

Η Αράτα η Λακεδαιμονία, υδρωπική. Η μητέρα της κοιμήθηκε στο άδυτο για λογαριασμό της, ενώ η ίδια ήταν στη Λακεδαίμονα, και είδε ένα όνειρο. Της φάνηκε ότι ο θεός έκοψε το κεφάλι της κόρης της και κρέμασε το σώμα της ανάποδα. Αφού έτρεξε αρκετό υγρό, έλυσε το σώμα και τοποθέτησε πάλι το κεφάλι στον λαιμό. Αφού είδε αυτό το όνειρο, επέστρεψε στη Λακεδαίμονα και μόλις έφτασε βρήκε την κόρη της υγιή και να έχει δει το ίδιο όνειρο.

Της φάνηκε ότι ο θεός έκοψε το κεφάλι της κόρης της και κρέμασε το σώμα της ανάποδα. Αφού έτρεξε αρκετό υγρό, έλυσε το σώμα της και τοποθέτησε πάλι το κεφάλι στον λαιμό. Αφού είδε αυτό το όνειρο, επέστρεψε στη Λακεδαίμονα και μόλις έφτασε βρήκε την κόρη της υγιή και να έχει δει το ίδιο όνειρο.

Όπως σε μία προηγούμενη αφήγηση ο άπιστος πιστεύει, έτσι και ο προσκυνητής που διαβάζει αυτά τα θαύματα οδηγείται στην πίστη. Οι συντάκτες αυτής της συλλογής δεν έχουν καμιά αμφιβολία ότι οι προσκυνητές έρχονται με αμφιβολίες. Μάλιστα επανειλημμένα οι συλλογές αναφέρονται σε αυτές τις αμφιβολίες, ακριβώς για να τις αντιμετωπίσουν.

Να ένα ακόμα θαύμα¹⁴:

Ένας άνδρας ήρθε στον θεό σαν ικέτης, τυφλός από το ένα μάτι, κατά τέτοιο τρόπο που να έχει μόνο τα βλέφαρα, αλλά από κάτω τους δεν υπήρχε τίποτα, αλλά ήταν εντελώς κενό. Γελούσαν λοιπόν κάποιοι στο ιερό για την ανοησία του, να νομίζει πως θα ξαναδεί, όταν δεν υπήρχε τίποτα από τον οφθαλμό, εκτός από τη θέση του. Καθώς λοιπόν κοιμόταν στο άδυτο, είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ο θεός έψησε ένα φάρμακο και αφού του σήκωσε τα βλέφαρα το έχυσε μέσα τους. Όταν ξημέρωσε βγήκε έξω βλέποντας και από τα δυο του μάτια.

Η εμπειρία είναι βασικό συστατικό της αρχαίας θρησκείας. Η αρχαία λαϊκή θρησκεία είναι η πίστη στη δύναμη και την παρουσία του θεού. Μια πίστη που στηρίζεται στην εμπειρία, ιδιαίτερα σε μια συναισθηματική εμπειρία, και εκδηλώνεται και ενισχύεται με τελετουργίες. Θρησκεία δεν είναι ούτε μόνο πίστη ούτε μόνο τελετουργία, αλλά ο συνδυασμός τους. Οι συντάκτες της συλλογής δεν κρύβουν καθόλου τον φόβο των πιστών, αφού τους ενδιαφέρει ο ρεαλισμός. Και ο ρεαλισμός έχει επίσης σημασία για την ενδυνάμωση της πίστης. Αυτές οι συλλογές είναι γεμάτες από κάτι που η αρχαία ρητορική χαρακτηρίζει ως ενάργεια· δηλαδή, διαβάζοντας ένα κείμενο να βλέπουμε μπροστά μας εικόνες.

Άλλο ένα θαύμα¹⁵:

¹⁴ 151. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121, αρ. 9:

Ένας άντρας ήρθε στον θεό σαν ικέτης, τυφλός από το ένα μάτι, κατά τέτοιο τρόπο που να έχει μόνο τα βλέφαρα, αλλά από κάτω τους δεν υπήρχε τίποτα, αλλά ήταν εντελώς κενό. Γελούσαν λοιπόν κάποιοι στο ιερό για την ανοησία του, να νομίζει πως θα ξαναδεί, όταν δεν υπήρχε τίποτα από τον οφθαλμό, εκτός από την κόγχη του. Καθώς λοιπόν κοιμόταν στο άδυτο, είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ο θεός έψησε ένα φάρμακο και αφού του σήκωσε τα βλέφαρα το έχυσε μέσα τους. Όταν ξημέρωσε βγήκε έξω βλέποντας και από τα δυο του μάτια.

¹⁵ 152. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121, αρ. 7:

Ένας άντρας με έλκος στην κοιλιά του. Αυτός καθώς κοιμόταν στο άδυτο, είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ο θεός διάταξε τους υπηρέτες, που ακολουθούσαν, να τον πιάσουν και να τον κρατήσουν για να του ανοίξει την κοιλιά. Αυτός όμως το έβαλε στα πόδια, αλλά τον έπιασαν και τον έδεσαν σε ένα κρεβάτι. Μετά ο Ασκληπιός άνοιξε την

Ένας άνδρας με έλκος στην κοιλιά του. Αυτός καθώς κοιμόταν στο άδυτο, είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ο θεός διάταξε τους υπηρέτες, που ακολουθούσαν, να τον πιάσουν και να τον κρατήσουν για να του ανοίξει την κοιλιά. Αυτός όμως το έβαλε στα πόδια, αλλά τον έπιασαν και τον έδεσαν σε ένα κρεβάτι. Μετά ο Ασκληπιός άνοιξε την κοιλιά του, αφαίρεσε το έλκος, τον έραψε πάλι και τον έλυσε από τα δεσμά. Και αφού έγινε έτσι υγιής, βγήκε έξω, ενώ το δάπεδο του άβατου είχε γεμίσει αίμα.

Αυτό που βλέπουμε εδώ είναι και η παράθεση ρεαλιστικών, ακόμα και τρομακτικών ή αηδιαστικών λεπτομερειών. Και αυτός ο ρεαλισμός επιτελεί τη λειτουργία του. Αυξάνει την αληθοφάνεια αυτών των ιστοριών. Αυτές είναι ιστορίες καθημερινών ανθρώπων γραμμένες από τη ζωή, όπως θα λέγαμε σήμερα.

Μια άλλη ιστορία¹⁶:

Ένας άνδρας από την Τορώνη, με βδέλλες. Αυτός καθώς κοιμόταν στο άδυτο είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ο θεός του άνοιξε το στέρνο με ένα μαχαίρι, αφαίρεσε τις βδέλλες και του τις έδωσε στο χέρι και μετά του έραψε πάλι το στήθος. Μόλις ξημέρωσε, βγήκε έξω κρατώντας τα ζωύφια στο χέρι του και έγινε υγιής. Τις είχε καταπιεί, θύμα δόλου της μητριάς του, που τις είχε βάλει σε ένα ποτό, που το είχε πιει.

Η αναφορά στην κακιά μητριά είναι και αυτή στοιχείο αληθοφάνειας – όλοι γνωρίζουμε τέτοιες ιστορίες για κακές μητρίες ή κακές πεθερές.

Όπως και η αφήγηση, μια άλλη αφήγηση, για το ερωτικό όνειρο ενός άνδρα με πέτρα¹⁷:

Ένας άνδρας είχε πέτρα στο πέος του. Αυτός είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι είχε ερωτική επαφή με ένα όμορφο αγόρι. Και καθώς εκσπερμάτωσε στον ύπνο του, έβγαλε την πέτρα. Τη σήκωσε και βγήκε έξω κρατώντας την στα χέρια του.

Στον ρεαλισμό των αφηγήσεων ανήκε και η συχνή αναφορά σε τραυματίες πολέμου.

κοιλιά του, αφαίρεσε το έλκος, τον έραψε πάλι και τον έλυσε από τα δεσμά. Και αφού έγινε έτσι υγιής, βγήκε έξω, ενώ το δάπεδο του αβάτου είχε γεμίσει αίμα.

¹⁶ 153.Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121:

αρ. 13: Ένας άντρας από την Τορώνη, με βδέλλες. Αυτός καθώς κοιμόταν στο άδυτο είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ο θεός του άνοιξε το στέρνο με ένα μαχαίρι, αφαίρεσε τις βδέλλες και του τις έδωσε στο χέρι και μετά του έραψε πάλι το στήθος. Μόλις ξημέρωσε, βγήκε έξω κρατώντας τα ζωύφια στο χέρι του και έγινε υγιής. Τις είχε καταπιεί, θύμα δόλου της μητριάς του, που τις είχε βάλει σε ένα ποτό, που το είχε πιει.

¹⁷ 153.Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121:

αρ. 14: Ένας άντρας είχε πέτρα στο πέος του. Αυτός είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι έχει ερωτική επαφή με ένα όμορφο αγόρι. Και καθώς εκσπερμάτωσε στον ύπνο του έβγαλε την πέτρα. Τη σήκωσε και βγήκε έξω κρατώντας την στα χέρια του.

Ένα άλλο θαύμα¹⁸:

Ο Εύιππος κουβαλούσε επί έξι χρόνια μια λόγχη στο σαγόνι του.

Άλλο¹⁹:

Ο Γοργίας από την Ηράκλεια, με πύον. Αυτός τραυματίστηκε σε κάποια μάχη στον πνεύμονά του από βέλος και επί έναν χρόνο και έξι μήνες είχε τόσο πύον, που είχε γεμίσει 67 λεκάνες με πύον.

Προσέξτε εδώ τον ακριβή αριθμό: εξήντα επτά λεκάνες, όχι εκατό, όχι πενήντα, εξήντα επτά.

Ο Αντικράτης ο Κνίδιος. Αυτός σε μια μάχη κτυπήθηκε στα μάτια του από ένα δόρυ και είχε τυφλωθεί και περιέφερε τη λόγχη καρφωμένη στο πρόσωπό του.

Σε μια άλλη περίπτωση η αληθοφάνεια ενισχύεται από το γεγονός ότι ο ασθενής ήταν μια γνωστή προσωπικότητα²⁰:

Ο Αγέστρατος, με κεφαλαλγία. Αυτός δεν μπορούσε επί μέρες να κοιμηθεί εξαιτίας του πονοκεφάλου του, μόλις όμως μπήκε στο άβατο τον πήρε ο ύπνος και είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ο θεός αφού του θεράπευσε την κεφαλαλγία, τον σήκωσε όρθιο γυμνό και του είπε ότι θα του διδάξει να αγωνίζεται στο παγκράτιο – το παγκράτιο είναι ένας συνδυασμός πάλης και πυγμαχίας. Μόλις ξημέρωσε, βγήκε έξω υγιής και μετά από λίγο χρόνο νίκησε στο παγκράτιο στα Νέμεα.

¹⁸ 154. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121, αρ. 12:

Ο Εύιππος κουβαλούσε επί έξι χρόνια μια λόγχη στο σαγόνι του. [...]

¹⁹ 155. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.122, αρ. 10 και 12:

αρ. 10: Ο Γοργίας από την Ηράκλεια, με πύον. Αυτός τραυματίστηκε σε κάποια μάχη στον πνεύμονά του από βέλος και επί έναν χρόνο και έξι μήνες είχε τόσο πύον, που είχε γεμίσει 67 λεκάνες με πύον. [...]

αρ. 12: Ο Αντικράτης ο Κνίδιος. Αυτός σε μια μάχη κτυπήθηκε στα μάτια του από ένα δόρυ και είχε τυφλωθεί και περιέφερε τη λόγχη καρφωμένη στο πρόσωπό του. [...]

²⁰ 156. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.122, αρ. 8:

Ο Αγέστρατος, με κεφαλαλγία. Αυτός δεν μπορούσε επί μέρες να κοιμηθεί εξαιτίας του πονοκεφάλου του, μόλις όμως μπήκε στο άβατο τον πήρε ο ύπνος και είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ο θεός αφού του θεράπευσε την κεφαλαλγία, τον σήκωσε όρθιο γυμνό και του είπε ότι θα του διδάξει να αγωνίζεται στο παγκράτιο. Μόλις ξημέρωσε, βγήκε έξω υγιής και μετά από λίγο χρόνο νίκησε στο παγκράτιο στα Νέμεα.

Παρά τις διαφορές στις ιστορίες πολύ συχνά χρησιμοποιούνται οι ίδιες εκφράσεις: «έφτασε ικέτης στον θεό», «μόλις κοιμήθηκε στο άδυτο είδε ένα όνειρο», «μόλις ξημέρωσε βγήκε έξω υγιής». Αυτές οι στερεότυπες εκφράσεις δίνουν στη συλλογή αυτή ενότητα και συνέχεια. Είναι σαν ένα είδος ρεφρέν που επαναλαμβάνεται για να δηλώσει την αρχή και το τέλος του θαύματος. Μια τέτοια δομή ταιριάζει φυσικά περισσότερο σε προφορική απόδοση, κάτι ανάλογο με την ανάγνωση του Ευαγγελίου στη λειτουργία.

Αν και δεν το γνωρίζουμε με βεβαιότητα, για την Επίδαυρο είναι πολύ πιθανό ότι τα κείμενα αυτά δεν τα διάβαζαν οι πιστοί, αλλά τους τα διάβαζαν. Αυτό το γνωρίζουμε ότι γινόταν π.χ. στη λατρεία του Σαράπιδος, ενός άλλου θεού ο οποίος γιατρεύει. Ένας πάπυρος που περιέχει ένα θαύμα του θεού, αναφέρει μετά την αφήγησή του το εξής – το θαύμα αναγράφεται στις βιβλιοθήκες του Μερκουρίου: «Όσοι είσαστε παρόντες να πείτε ένας είναι ο Ζευς Σάραπης».

Ανάλογα στοιχεία βρίσκουμε και στα ιάματα του Ασκληπιού, τα οποία έχουν βρεθεί στη Ρώμη και χρονολογούνται στον 2ο μ.Χ. αιώνα. Όλες οι ιστορίες έχουν την ίδια ακριβώς δομή και όλες τελειώνουν με την αφήγηση «ο κόσμος που ήταν εκεί μαζεμένος είδε το θαύμα, είδε τη θεραπεία του ασθενούς και τον συνεχάρηκαν», δηλαδή συμμετείχαν και αυτοί στη χαρά του. Αυτό που βλέπουμε επομένως, αυτά τα ιάματα της ελληνιστικής εποχής και των αυτοκρατορικών χρόνων, είναι πως η προσωπική εμπειρία του πιστού είναι εκείνη η οποία θεμελιώνει την πίστη στον θεό.

V5.1.3 Οι θαυματουργές θεραπείες του Ασκληπιού III (18')

<https://youtu.be/vkpienK4s1Q>

απομαγνητοφώνηση Mirella & andrapar / αντιπαραβολή Asimonia

Ας δούμε τώρα πώς αυτά τα θαύματα –και ανάλογα θαύματα άλλων θεών που αναφέρονται σε άλλες επιγραφές σε αυτή την εποχή– δημιουργούν την εικόνα του θεού, κατασκευάζουν κατά κάποιον τρόπο την έννοια του θείου· κατασκευάζουν την εικόνα του θείου την οποία αποδέχονται οι πιστοί. Τα θαύματα αυτά δημιουργούν την εικόνα ενός παντοδύναμου θεού με κατανόηση, διάθεση να βοηθήσει και παρουσία. Αυτά είναι στοιχεία τα οποία θα συναντήσουμε και σε άλλα μαθήματα όταν θα ασχοληθούμε με κείμενα που αναφέρονται στις θρησκευτικές εμπειρίες των ανθρώπων της ελληνιστικής εποχής και των αυτοκρατορικών χρόνων. Ο θεός είναι παντοδύναμος, αλλά ο θεός είναι διατεθειμένος να κατανοήσει τις ανάγκες των ανθρώπων, είναι διατεθειμένος να βοηθήσει, και το σημαντικότερο στοιχείο είναι η παρουσία: ο θεός είναι παρών. Είναι ένας θεός με χιούμορ, που του αρέσει να γελά, αλλά δεν δέχεται να τον περιγελούν. Ένας τέτοιος θεός δεν αστειεύεται.

Ένα άλλο ίαμα²¹:

²¹ 157. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.122

αρ. 2: Ο Έρμων από τη Θάσο. Αυτόν, που ήταν τυφλός, τον θεράπευσε. Μετά από αυτό, όταν δεν έστειλε τα ιατρα, ο θεός τον ξανάκανε τυφλό. Όταν ήρθε και κοιμήθηκε πάλι στο άδυτο, τον έκανε υγιή.

Ο Έρμων από τη Θάσο. Αυτόν, που ήταν τυφλός, τον θεράπευσε. Μετά από αυτό, όταν δεν έστειλε τα ιατρά –δηλαδή την αμοιβή του θεού για τη θεραπεία–, ο θεός τον ξανάκανε τυφλό. Όταν ήρθε και κοιμήθηκε πάλι στο άδυτο, τον έκανε πάλι υγιή.

Αν και οι αφηγήσεις αυτές μας φαίνονται αφελείς, αν τις δούμε προσεκτικότερα βλέπουμε ότι μεταδίδουν άμεσα σημαντικά θρησκευτικά μηνύματα.

Μια από τις σημαντικότερες αφηγήσεις είναι εκείνη που αναφέρεται στην ιστορία ενός που προσπάθησε να εξαπατήσει τον θεό²²:

Ο Πάνδαρος από τη Θεσσαλία με στίγματα στο μέτωπο. Καθώς εγκάθευδε, είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ο θεός έδωσε μια ταινία στα στίγματα και τον διάταξε μόλις βγει από το ιερό να αφαιρέσει την ταινία και να την αναθέσει στο ιερό. Μόλις ξημέρωσε, σηκώθηκε, έβγαλε την ταινία και είδε το πρόσωπό του απαλλαγμένο από το στίγμα και ανέθεσε την ταινία του στον ναό. Και είχε πάνω της τα στίγματα από το μέτωπό του.

Τι ακριβώς ήταν αυτά τα στίγματα δεν ξέρουμε. Ενδέχεται να ήταν ένα είδος τατουάζ ή στίγματα τα οποία είχε αποκτήσει λόγω δουλείας· μερικές φορές στους δούλους με καυτό σίδερο εντυπωνόταν στο δέρμα τους μια σφραγίδα, για να δείχνουν ότι ήταν ιδιοκτησία κάποιου άλλου.

Ο Πάνδαρος θεραπεύτηκε. Ένας άλλος όμως, ο Εχέδωρος, απέκτησε τα στίγματα του Πανδάρου, επιπλέον σε αυτά που είχε. Ας δούμε αυτή την ιστορία²³:

²² 158. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV² 122:

αρ. 6: Ο Πάνδαρος από τη Θεσσαλία με στίγματα το μέτωπο. Καθώς εγκάθευδε είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ο θεός έδωσε μια ταινία στο στίγμα και τον διάταξε, μόλις βγει από το ιερό να αφαιρέσει την ταινία και να την αναθέσει στο ιερό. Μόλις ξημέρωσε, σηκώθηκε, έβγαλε την ταινία και είδε το πρόσωπό του απαλλαγμένο από το στίγμα και ανέθεσε την ταινία στον ναό. Και είχε πάνω της τα στίγματα από το μέτωπό του.

²³ 158. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV² 122:

αρ. 7: Ο Εχέδωρος απέκτησε τα στίγματα του Πανδάρου, επιπλέον σε αυτά που είχε. Ο Εχέδωρος είχε πάρει χρήματα από τον Πάνδαρο για να κάνει ένα αφιέρωμα στον θεό στην Επίδαυρο. Δεν ήθελε όμως να το κάνει. Κατά την εγκοίμηση είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε πως του παρουσιάστηκε ο θεός και τον ρώτησε αν είχε πάρει χρήματα από τον Πάνδαρο για να αφιερώσει ένα άγαλμα της Αθηνάς στο ιερό. Του απάντησε ότι δεν είχε πάρει κάτι τέτοιο, αλλά αν τον κάνει καλά, θα του αφιερώσει ένα ζωγραφισμένο πίνακα. Τότε ο θεός του έδωσε την ταινία με τα στίγματα του Πανδάρου γύρω από τα δικά του στίγματα και τον διέταξε μόλις βγει από το άδυτο να βγάλει την ταινία, να πλύνει το πρόσωπό του στο πηγάδι και να καθρεφτιστεί στο νερό. Μόλις ξημέρωσε, βγήκε από το άδυτο και έβγαλε την ταινία που δεν είχε πια τα στίγματα. Μόλις όμως κοιτάχτηκε στο πηγάδι είδε ότι το πρόσωπό του, κοντά στα στίγματα που είχε, είχε αποκτήσει και τα στίγματα του Πανδάρου.

Ο Εχέδωρος είχε πάρει χρήματα από τον Πάνδαρο για να κάνει ένα ανάθημα στον θεό στην Επίδαυρο. Δεν ήθελε όμως να το κάνει. Κατά την εγκοίμησή του είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε πως του παρουσιάστηκε ο θεός και τον ρώτησε αν είχε πάρει χρήματα από τον Πάνδαρο για να αφιερώσει ένα άγαλμα της Αθηνάς στο ιερό. Του απάντησε ότι δεν είχε πάρει κάτι τέτοιο αλλά, αν τον κάνει αυτόν καλά, θα του αφιερώσει έναν ζωγραφισμένο πίνακα. Τότε ο θεός του έδωσε την ταινία με τα στίγματα του Πανδάρου γύρω από τα δικά του στίγματα και τον διέταξε μόλις βγει από το άδυτο να βγάλει την ταινία, να πλύνει το πρόσωπό του στο πηγάδι και να καθρεφτιστεί στο νερό. Μόλις ξημέρωσε, βγήκε από το άδυτο, έβγαλε την ταινία που δεν είχε πια τα στίγματα, μόλις όμως κοιτάχτηκε στο πηγάδι είδε ότι το πρόσωπό του, κοντά στα στίγματα που είχε ο ίδιος, είχε δεχτεί και τα στίγματα του Πανδάρου.

Από μία τέτοια απλή ιστορία μπορούμε να συναγάγουμε σημαντικά συμπεράσματα για τη θρησκευτική νοοτροπία των Ελλήνων. Καταρχήν επισημαίνουμε μια διάκριση αλλά και μια σύνδεση ανάμεσα στον εσωτερικό και τον εξωτερικό κόσμο, τη συνείδηση και το σώμα. Η ενοχή του Εχέδωρου θα οδηγήσει στην τιμωρία του η οποία θα γίνει ορατή με εξωτερικά σημάδια, με στίγματα στο μέτωπό του. Η ενοχή του δεν προέρχεται από κάποια πράξη που συνδέεται με εξωτερικές, ορατές πράξεις (με βία, κλοπή, μαχαίρωμα, αίμα), αλλά με κάτι μη ορατό, με το ψεύδος και την έλλειψη πίστης.

Η δεύτερη παρατήρηση αφορά στη σχέση ενοχής και ασθένειας, αλλά και τη σχέση πίστης και θεραπείας. Η θεραπεία προϋποθέτει την πίστη του ασθενούς στην παντοδυναμία του θεού. Ο Πάνδαρος είναι πρόθυμος να ακολουθήσει τις οδηγίες του θεού και να εκφράσει την ευγνωμοσύνη του με ένα αφιέρωμα. Η πίστη του επιβραβεύεται με θεραπεία. Αντίθετα, ο Εχέδωρος νομίζει πως μπορεί να ξεγελάσει τον θεό και να τον εξαπατήσει. Η έλλειψη πίστης, όχι μόνο δεν οδηγεί σε θεραπεία αλλά διογκώνει το πρόβλημα.

Η τρίτη παρατήρηση αφορά σε μία θεμελιώδη αρχή της σχέσης ανάμεσα στον άνθρωπο και τον θεό. Είναι η σχέση της αμοιβαιότητας, του *do ut des*, του δούναι και λαβείν. Ο άνθρωπος υπόσχεται, ο θεός θεραπεύει, ο άνθρωπος υλοποιεί την υπόσχεσή του.

Αν και δεν έχουμε άμεσες σχετικές μαρτυρίες για το ποια επίδραση είχαν αυτές οι ιστορίες στους πιστούς, δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι η λειτουργία τους ήταν ανάλογη με εκείνη των συλλογών θαυμάτων που κυκλοφορούν και σήμερα σε μοναστήρια. Οι προσκυνητές του ιερού σίγουρα επηρεάζονταν από τέτοιες αφηγήσεις. Πολλοί έφταναν εκεί πιστεύοντας ότι η αρρώστια τους ήταν τιμωρία για κάποια αμαρτία, για την ενοχή τους για κάποιο αδίκημα ή την παράβαση κάποιας απαγόρευσης· κάποιο αδίκημα που μπορεί οι άνθρωποι να μην είχαν προσέξει, αλλά ο θεός δεν το είχε ξεχάσει. Ας μεταφερθούμε στην ψυχική κατάσταση αυτών των ανθρώπων που, τυφλοί ή μισότυφλοι, κουτσοί, με πόνους και αγωνίες, πλημμυρίζαν το ιερό βρίσκοντας εκεί άλλους να συμπάσχουν με ανάλογα προβλήματα. Εκεί στο ιερό δεν ήταν απομονωμένοι αλλά, περιμένοντας τη στιγμή να γίνουν δεκτοί στο άδυτο, συνομιλούσαν, αντάλλασσαν πληροφορίες, έλεγαν τον πόνο τους και το παράπονό τους και την αγωνία τους σε κάποιους άλλους. Μερικοί διακήρυσσαν την πίστη τους, κάποιοι άλλοι μιλούσαν για τις αμφιβολίες τους. Σ' αυτόν τον τόπο που ο θεός επιβράβευε την πίστη με θεραπεία και τιμωρούσε την απιστία, πολλοί κατανοούσαν και τη σημασία που έχει η ευσέβεια· μια ευσέβεια που δεν εκδηλώνεται μόνο με εξωτερικές πράξεις λατρείας (με μια αφιέρωση) αλλά και με σκέψεις και με

μια εσωτερική στάση, μια αρετή. Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι στη συλλογή των ιαμάτων βρίσκουμε και την πρώτη εξομολόγηση αμαρτίας στην ελληνική και γενικότερα την ευρωπαϊκή σκέψη. Είναι ένα θαύμα που αναφέρεται σε έναν ψαροπώλη²⁴:

Ο ιχθυοπώλης Αμφίμνηστος. Αυτός έφερε ψάρια στην Αρκαδία. Έκανε τάμα να δώσει τη δεκάτη –το ένα δέκατο από τα ψάρια, δηλαδή το ένα δέκατο από την είσπραξή του– σαν τάμα στον Ασκληπιό. Αλλά δεν εκπλήρωσε το τάμα του. Όταν λοιπόν πουλούσε μια ψαριά στην Τεγέα... –εδώ το κείμενο δεν σώζεται καλά αλλά αναφέρεται σε κάποιο θαύμα–, σύμφωνα με μια συμπλήρωση τα ψάρια ζωντάνεψαν και άρχισαν να τον δαγκώνουν, σύμφωνα με μια άλλη τα κτύπησε κεραυνός και καίγονταν. Εν πάση περιπτώσει, καθώς πολύς κόσμος ήταν εκεί και έβλεπε, ο Αμφίμνηστος ομολόγησε δημόσια την απάτη που είχε κάνει σε βάρος του Ασκληπιού. Αφού ικέτευσε τον θεό για συγγνώμη, φάνηκαν αμέσως τα ψάρια να ζωντανεύουν και ο Αμφίμνηστος αφιέρωσε τη δεκάτη στον Ασκληπιό.

Η δημόσια ομολογία της ενοχής είναι η προϋπόθεση για τη συμφιλίωση ανάμεσα στον πιστό και τον θεό. Εδώ βλέπουμε πάλι τη σημασία αυτών των επιγραφών. Είναι τεκμήρια, είναι μαρτυρίες για το πώς δημιουργείται η πίστη στον θεό, μια πίστη που στηρίζεται σε δύο συναισθήματα: στην ελπίδα για τη θεϊκή βοήθεια και στον φόβο για τη θεϊκή τιμωρία.

Μια από τις πιο γνωστές επιγραφές της αρχαιότητας, είναι μια επιγραφή στον νάρθηκα της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, στο αγίασμα, όπου οι πιστοί πλένουν συμβολικά τα χέρια τους. Το κείμενο το μαθαίναμε παλιά στο σχολείο και ήταν ευκολομνημόνευτο· είναι ένα παλινδρομικό κείμενο, δηλαδή ένα κείμενο που διαβάζεται με τον ίδιο τρόπο και ανάποδα, και από μπρος και από πίσω: ΝΙΨΟΝ ΑΝΟΜΗΜΑΤΑ ΜΗ ΜΟΝΑΝ ΟΨΙΝ – ξέπλυνε τις αμαρτίες σου, όχι μόνο το πρόσωπό σου. Το κείμενο αυτό υποδηλώνει μια διάκριση ανάμεσα στο σώμα και την ψυχή, τον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου και το εξωτερικό του περιβάλημα· την ουσία, δηλαδή την αποφυγή της αμαρτίας, τον ενάρετο βίο και το προσωπείο, το καθαρό πρόσωπο. Η ιδέα αυτή είναι πολύ παλαιότερη από τον χριστιανισμό. Για πρώτη φορά διατυπώνεται σε ένα κείμενο θρησκευτικού περιεχομένου, ακριβώς στην Επίδαυρο, ακριβώς στο ιερό του Ασκληπιού.

²⁴ 159. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.123, αρ. 4:

Ο ιχθυοπώλης Αμφίμνηστος. Αυτός έφερε ψάρια στην Αρκαδία. Έκανε τάμα να δώσει τη δεκάτη από τα ψάρια (δηλαδή το 10% από την είσπραξή του) σαν τάμα στον Ασκληπιό, αλλά δεν εκπλήρωσε το τάμα του. Όταν λοιπόν πουλούσε μια ψαριά στην Τεγέα, [τα ψάρια τα κτύπησε κεραυνός και καίγονταν (;)]. Καθώς πολύς κόσμος ήταν εκεί και έβλεπε, ο Αμφίμνηστος ομολόγησε δημόσια την απάτη που είχε κάνει σε βάρος του Ασκληπιού. Αφού ικέτευσε τον θεό για συγγνώμη, φάνηκαν αμέσως τα ψάρια να ζωντανεύουν και ο Αμφίμνηστος αφιέρωσε τη δεκάτη στον Ασκληπιό.

Σύμφωνα με τους χριστιανούς συγγραφείς του 3ου μ.Χ. αιώνα, τον Πορφύριο και τον Κλήμεντα της Αλεξανδρείας, στην είσοδο του ναού του Ασκληπιού υπήρχε μια επιγραφή που προειδοποιούσε τον επισκέπτη καθώς πλησίαζε το ιερό²⁵:

Όταν μπεις στον ναό που μυρίζει λιβάνι, πρέπει να είσαι καθαρός. Καθαρότητα σημαίνει να έχεις όσιες, δηλαδή ευσεβείς, σκέψεις.

Ο ναός του Ασκληπιού χτίστηκε τον ύστερο 4ο π.Χ. αιώνα και μάλλον αυτή την εποχή χαράχτηκε και η επιγραφή, ένα είδος ιερού νόμου.

Το κείμενο είναι έμμετρο, και όπως υποθέτουμε γενικά, στην περίπτωση έμμετρων ιερών νόμων ή ιερών κανονισμών, πρέπει να είχε παραδοθεί ως χρησμός μάλλον του Απόλλωνα. Όταν οι θεοί επικοινωνούν με τους ανθρώπους, μιλούν με τους ανθρώπους, χρησιμοποιούν έμμετρο λόγο. Δεν λένε κοινά πεζόλογα, αλλά χρησιμοποιούν την ποίηση για να επικοινωνήσουν. Όταν, επομένως, έχουμε έναν ιερό κανονισμό που είναι έμμετρος, είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για χρησμό και, στην περίπτωση αυτή, για χρησμό του Απόλλωνα.

Το αίτημα της καθαρότητας της ψυχής φέρνει μια μικρή επανάσταση στην αρχαία θρησκεία. Και εδώ χρειάζεται να εξηγήσω κάτι σχετικά με την πρώτη πίστη [σε σχέση] με τις τελετουργίες. Η πρώιμη ελληνική θρησκεία δίνει έμφαση στις εξωτερικές, ορατές πράξεις λατρείας, δηλαδή στην τελετουργία. Ας πάρουμε το παράδειγμα του μιάσματος, το να είναι κανείς μiasμένος (από εγκυμοσύνη, από φόνο, από θάνατο, από οποιονδήποτε λόγο). Το μίasma, σύμφωνα με αυτή την παλιά αντίληψη, προκαλείται από εξωτερικούς παράγοντες: από την επαφή με το αίμα, με έναν νεκρό, την επαφή με μια λεχώνα ή την ερωτική πράξη. Είναι ένα μίasma που έρχεται αυτόματα και εξωτερικά, δεν έχει καμία σχέση με τη συνείδηση του ανθρώπου, είναι ένα μίasma που αφορά το σώμα και είναι ένα μίasma που μπορεί επίσης να απομακρυνθεί αυτόματα με εξωτερικές πράξεις λατρείας. Ο μισρός περιμένει λίγες μέρες, πλένει το σώμα του και ανακτά την καθαρότητά του που του επιτρέπει να συνεχίσει να συμμετέχει πάλι στη λατρεία. Βέβαια, κάποιες πηγές μιάσματος υπόκεινται και σε ειδικές κρίσεις. Έχει π.χ. διαφορά το αν κάποιος είχε ερωτική επαφή με τη δική του γυναίκα ή με μια εταίρα ή με τη γυναίκα κάποιου άλλου. Είχε επίσης διαφορά το αν κανείς είχε χύσει αίμα από ατύχημα, στον πόλεμο ή σε φόνο εκ προμελέτης. Ανάλογα με τέτοιες παραμέτρους, η απομάκρυνση του μιάσματος ήταν ευκολότερη ή δυσκολότερη, απαιτούσε λιγότερο ή περισσότερο χρόνο.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό της πρώιμης αντίληψης για το μίasma είναι ότι μπορεί να μεταδοθεί σαν να ήταν μια κολλητική ασθένεια και σε άτομα που δεν είχαν καμία εμπλοκή. Παραδείγματος χάριν όταν κάποιος έχει έρθει σε επαφή με αίμα, μπορεί να μεταφέρει αυτό το μίasma και σε άλλους ανθρώπους που βρίσκονται κάτω από την ίδια στέγη. Κάποιος ο οποίος έχει φονεύσει, μπορεί να μιάνει ολόκληρη

²⁵ 160. Η επιγραφή στην πρόσοψη του ναού του Ασκληπιού, τέλη 4ου π.Χ. αι., Πορφύριος, *Περί αποχής εμψύχων* 2.19:

Όταν μπεις στον ναό που μυρίζει λιβάνι, πρέπει να είσαι καθαρός. Καθαρότητα σημαίνει να έχεις όσιες/ευσεβείς σκέψεις (ἀγνὸν χρὴ ναοῖο θυώδεος ἐντὸς ἔμμεναι· ἀγνεία δ' ἐστὶ φρονεῖν ὅσια).

την κοινωνία, αν δεν επιτελέσει τις τελετουργίες που χρειάζονται για την απομάκρυνση αυτού του μιάσματος.

Ένα παράδειγμα: τον 4ο π.Χ. αιώνα οι Δωδωναίοι ρωτούσαν το μαντείο του Δία στη Δωδώνη μήπως η κακοκαιρία που είχε πλήξει την πόλη τους οφειλόταν στο μίasma, στην «άκαθαρτία» κάποιου άνδρα. Αυτή η αντίληψη για τον αυτοματισμό της τελετουργίας συναντάται και σε άλλους τομείς, π.χ. στη μαγεία, στην ασυλία και στις μυστηριακές λατρείες. Θέλεις να βλάψεις κάποιον αντίπαλο; Τότε χρησιμοποιείς μάγια· λες κάποιες μαγικές φράσεις, γράφεις κάποιες επικλήσεις σε έναν κατάδεσμο, λες κάποιες τυπικές φράσεις και περιμένεις ότι οι θεοί του κάτω κόσμου και οι δαίμονες θα βλάψουν τον αντίπαλό σου. Έκανες κάποιο έγκλημα και σε καταδιώκουν; Πηγαίνεις σε ένα ιερό ως ικέτης. Κάθεσαι πάνω στον βωμό, επιτελείς κάποιες τυπικές πράξεις και κανείς δεν μπορεί να σε αγγίξει, χωρίς να φοβάται την τιμωρία των θεών. Θέλεις μια καλύτερη ζωή μετά τον θάνατο; Τότε πηγαίνεις και μυείσαι σε μια μυστηριακή λατρεία. Αυτή είναι η παλιά αντίληψη για την τελετουργία· ότι η τελετουργία απλώς και μόνον όταν επιτελεστεί χωρίς να συνοδεύεται από καμία διαφορετική συνείδηση ή συνειδητοποίηση κάποιας αμαρτίας, μπορεί να σε απαλλάξει από ένα πρόβλημα.

Και τότε έρχεται η επανάσταση. Από τον 5ο π.Χ. αιώνα αυτή η ιδέα για τον αυτοματισμό της τελετουργίας υποχωρεί μπροστά σε μια πιο διαφοροποιημένη στάση. Και αυτό έχει σημασία, γιατί ακριβώς αυτή τη διαφοροποιημένη στάση συναντούμε στους ελληνιστικούς χρόνους και στην αυτοκρατορική εποχή. Στη μαγεία π.χ., οι κατάδεσμοι, δηλαδή οι κατάρες, δεν στηρίζονται σε αυτοματισμό (γράφω μερικά λόγια και επομένως θα γίνει αυτό το οποίο επιθυμώ), αλλά περιέχουν αιτιολογήσεις. Γίνονται προσευχές για δικαιοσύνη. Στην ασυλία γίνεται μια διάκριση ανάμεσα σε εκείνους που ζητούν άσυλο επειδή είναι θύματα άδικης καταδίωξης και τους εγκληματίες οι οποίοι καταφεύγουν σε ένα ιερό και διεκδικούν ασυλία.

Οι μυστηριακές λατρείες δίνουν έμφαση στην ευσέβεια και την τήρηση κάποιων κανόνων στη ζωή. Το ίδιο ισχύει και στο μίasma. Δεν αρκεί η τελετουργία, χρειάζεται και η καθαρότητα της ψυχής, η καθαρότητα της σκέψης, η ευσέβεια, η δικαιοσύνη. Η αποδέσμευση της ιδέας της καθαρότητας από αντιλήψεις αυτοματισμού εμφανίζεται πρώτα στο έργο του Ευριπίδη, ενός διανοούμενου που δεν εκφράζει πάντοτε την κοινή γνώμη. Το πρώτο ιερό που υιοθετεί, όμως, αυτή την ιδέα της καθαρότητας –όχι ένας συγγραφέας, όχι ένας διανοούμενος, αλλά ένα ιερό– είναι το ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο στον ύστερο 4ο π.Χ. αιώνα. Και δεν πιστεύω ότι αυτό είναι τυχαίο.

Η διάδοση αυτών των ιδεών, πέρα από τον κύκλο των διανοουμένων, συνδέεται με τον θεό της ιατρικής, με τον Ασκληπιό. Πίσω από τη διάδοση αυτής της ιδέας βρίσκεται η αντίληψη ότι η αρρώστια είναι τιμωρία, είναι τιμωρία για μια αμαρτία και ότι η θεραπεία προϋποθέτει τη μετάνοια. Συνεπώς όσοι έρχονται ως προσκυνητές και ικέτες στον Ασκληπιό πρέπει να πλησιάζουν τον θεό με ευσέβεια, με πίστη και με καθαρή ψυχή. Βλέπετε, επομένως, ότι αυτά τα ιάματα που αποτελούν μια από τις σημαντικότερες πηγές μας για την κατανόηση της θρησκευτικής εμπειρίας στην ελληνιστική εποχή – στις αρχές της ελληνιστικής εποχής– έχουν σημασία για να κατανοήσουμε και πολύ πιο βαθιά θέματα της αρχαίας πίστης, της αρχαίας πίστης στον θεό.

Ανάλογα παραδείγματα θα δούμε και στην επόμενη ενότητα, όταν θα ασχοληθούμε με μια κάπως συγγενική κατηγορία επιγραφών, αυτή τη φορά όχι από την Ελλάδα, όχι από την Επίδαυρο, αλλά από τη Μικρά Ασία, από τις περιοχές της Λυδίας και της Φρυγίας. Είναι επιγραφές οι οποίες δείχνουν τον

ίδιο ακριβώς συσχετισμό ανάμεσα στην ασθένεια και τη θεραπεία, αλλά επίσης μας δείχνουν και την ίδια προβολή –μέσα από επιγραφές οι οποίες ανατίθενται σε ιερά– ιδεών, οι οποίες ενισχύουν την πίστη στην παντοδυναμία του θεού, ενός θεού ο οποίος είναι παρών, μπορεί να είναι τιμωρός, αλλά μπορεί να είναι και εκείνος ο οποίος σώζει όταν του ζητούν με πίστη και ευσέβεια τη βοήθειά του.

5.2 Ο φόβος του θεού

V5.2.1 Εξομολογητικές επιγραφές Ι (21')

<https://youtu.be/WFuRiDX23xY>

απομαγνητοφώνηση reghina-maria & pallina / αντιπαραβολή Mirella

Δύο είναι τα βαθύτερα μεταφυσικά ερωτήματα των ανθρώπων, ανεξαρτήτως εποχής και πολιτισμού: Υπάρχει θεός; Και τι γίνεται μετά τον θάνατο; Είναι δύο ερωτήματα τα οποία, φυσικά, είναι δύσκολο να απαντηθούν. Όπως γράφει μια αρχαία ελληνική επιγραφή: κανένας δεν πήγε στον άλλο κόσμο και γύρισε για να μας πει τι γίνεται εκεί. Όσον αφορά δε την πίστη στον θεό –όπως εξήγησα σ' ένα προηγούμενο μάθημα το οποίο αναφερόταν στα ιάματα, στα θαύματα του Ασκληπιού στην Επίδαυρο–, οι αρχαίοι Έλληνες, ιδιαίτερα στην ελληνιστική εποχή και τους αυτοκρατορικούς χρόνους, χρειάζονταν και κάποια βοήθεια για να πιστέψουν· χρειάζονταν δηλαδή μαρτυρίες, τεκμήρια, χρειάζονταν να ζήσουν την παρουσία του θεού, να έχουν κάποια εμπειρία της δύναμής του.

Μια ιδιαίτερη κατηγορία επιγραφών, με πολύ μεγάλη σημασία για την κατανόηση αυτού του φαινομένου, είναι οι λεγόμενες «εξομολογητικές επιγραφές». Είναι ένας όρος που δεν αποδίδει απόλυτα το περιεχόμενό τους, αλλά τον χρησιμοποιούμε συμβατικά. Οι εξομολογητικές επιγραφές είναι επιγραφές που βρίσκονται μόνο στη Φρυγία και τη Λυδία, δηλαδή στην κεντρική Μικρά Ασία. Χρονολογούνται περίπου από τα μέσα του 1ου μ.Χ. αιώνα έως τον ύστερο 3ο αιώνα μ.Χ. και λέγονται εξομολογητικές επιγραφές, διότι διάφορα άτομα σε πάρα πολύ απλή γλώσσα, μερικές φορές με γραμματικά και συντακτικά λάθη, εξομολογούνται είτε τις δικές τους τις αμαρτίες είτε παραθέτουν τις αμαρτίες κάποιου συγγενούς. Ο λόγος που ομολογούν τα αμαρτήματά τους είναι διότι πιστεύουν ότι έχουν πέσει θύματα της τιμωρίας των θεών για κάποιο αμάρτημα είτε δικό τους, είτε των προγόνων τους, είτε κάποιου συγγενούς. Μερικές φορές δεν είναι καν σίγουροι ποιο είναι το αμάρτημα αυτό κι έτσι ζητούν απαλλαγή από αμαρτία «ἐξ εἰδότην καὶ μὴ εἰδότην», απ' αυτά που γνωρίζουν και απ' αυτά που δεν γνωρίζουν – δηλαδή είναι πρόθυμοι να ομολογήσουν οτιδήποτε, απλώς και μόνο για να θέσουν τέρμα στην τιμωρία των θεών.

Αυτά τα κείμενα, πολλές φορές, περιγράφουν τα γεγονότα με πολύ συμπυκνωμένο τρόπο κι έτσι χρειάζεται και η γνώση όλου του υλικού, μερικές φορές και φαντασία, για να μπορέσουμε να καταλάβουμε τι γινόταν. Σε γενικές γραμμές, αυτό το οποίο υποθέτουμε ότι συμβαίνει είναι ότι, όταν κάποιος πιστεύει ότι τον τιμωρεί ο θεός, πηγαίνει στο ιερό κι εκεί σε συζητήσεις με τους ιερείς προσπαθεί να προσδιορίσει ποια είναι η αιτία των καταστροφών, της αρρώστιας, του θανάτου, της ατυχίας σε επαγγελματικές ασχολίες κ.ο.κ. Μέσα από τις συζητήσεις με τους ιερείς οι επισκέπτες του ιερού, οι προσκυνητές, σταδιακά αρχίζουν να θυμούνται διάφορα αδικήματα τα οποία έχουν πράξει ή διάφορες περιπτώσεις που έχουν παραβεί ιερούς νόμους, π.χ. έχουν μπει στο ιερό με βρώμικα ρούχα, έχουν κλέψει αντικείμενα από το ιερό, έχουν κόψει δέντρα που δεν επιτρέπεται να κόψουν, έχουν σκοτώσει ζώα που ανήκουν στον θεό, έχουν παραβιάσει νόμους σχετικούς με την καθαρότητα ή τη νηστεία κ.ο.κ. Μερικές φορές δεν είναι οι ίδιοι εκείνοι οι οποίοι έχουν επιτελέσει το αδίκημα αλλά, όπως είπα, κάποιος συγγενής ή κάποιος πρόγονος· και μερικές φορές δεν είναι οι ίδιοι εκείνοι οι οποίοι

τιμωρούνται, αλλά ο θεός τους τιμωρεί μέσα από την αρρώστια ή τον θάνατο κάποιου φιλικού ή αγαπημένου προσώπου. Στη συνέχεια, αφού προσδιορισθεί ο τύπος της αμαρτίας, μετά, είτε με ένα όνειρο ή με έναν χρησμό, κοινοποιείται στους προσκυνητές πώς θα εξιλεωθούν, πώς θα συμφιλιωθούν δηλαδή με τον θεό. Ένα απαραίτητο στοιχείο της συμφιλίωσης είναι το να αναγραφεί το θαύμα του θεού, η «δύναμις», όπως είναι η αρχαία λέξη, η «ἀρετή», η «ἐπιφάνεια» σε μία στήλη και να τοποθετηθεί σ' ένα ιερό. Έτσι έχουμε και γνώση αυτών των εξομολογήσεων· είναι ένα είδος πρωτόγονης, προϊστορικής, ας το πούμε, μηχανής που μαγνητοφωνεί τις φωνές αυτών των ανθρώπων.

Τα κείμενα, όπως είπα, είναι πάρα πολύ απλά. Μερικές φορές βλέπουμε να ξεκινάει ένα κείμενο στο τρίτο πρόσωπο —«ο τάδε έκανε κάτι»— και μετά να αλλάζει στο πρώτο πρόσωπο· αυτό είναι στοιχείο προφορικότητας —έχουμε δηλαδή καταγραφή των γεγονότων όπως ακριβώς τα διηγούνται οι άνθρωποι οι οποίοι πηγαίνουν στο ιερό. Επαναλαμβάνω, ένα βασικό στοιχείο της εξιλέωσης είναι η ανάθεση μιας στήλης, ώστε να πληροφορηθούν και άλλοι το θαύμα του θεού, διότι τι νόημα έχει ο θεός να κάνει θαύματα όταν δεν τα λαμβάνει κανένας υπόψη του.

Αλλά υπάρχουν και άλλοι τρόποι εξιλέωσης, π.χ. η αφιέρωση ενός αναθήματος, η θυσία ενός ζώου. Αλλά επίσης ένα πάρα πολύ βασικό στοιχείο είναι η ευλογία, το γεγονός δηλαδή ότι ο πιστός από τη στιγμή που αποδέχεται την ενοχή του και στη συνέχεια ευλογεί, δηλαδή υμνεί, επαινεί τον θεό διαρκώς. Είναι μια στερεότυπη έκφραση που βρίσκουμε σ' αυτά τα κείμενα «ἀπό τοῦ νῦν εὐλογῶ», από εδώ και πέρα επαινῶ τον θεό.

Θα δούμε λοιπόν αυτά τα κείμενα και θα δείτε ότι πολλές φορές πληροφορίες που δεν περιέχουν, μπορούμε να τις συμπληρώσουμε με κάποια άλλα κείμενα. Είναι ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον σύνολο επιγραφικών κειμένων, που δυστυχώς δεν τους έχει δοθεί ιδιαίτερα μεγάλη προσοχή, δεν υπάρχει παρά πολύ λίγη βιβλιογραφία, ιδίως στα ελληνικά, σχετικά με αυτά τα κείμενα. Ας δούμε ένα από αυτά²⁶:

Στον Δία Σαβάζιο —αυτός είναι ένας Δίας ανατολικής προέλευσης— και τη Μητέρα Ίπτα.

Όπως θα δούμε, πολλές φορές αυτά τα κείμενα έχουν αφιερωθεί σε διάφορες θεότητες οι οποίες έχουν ελληνικά ονόματα: Δίας, Μητέρα, Μήνας, Άρτεμις, αλλά αποτελούν τις ελληνικές εκδοχές ανατολικών θεοτήτων. Ο Σαβάζιος, μια Μητέρα των θεών, η Άρτεμις Αναΐτις, δηλαδή η Αναχίτα, ο Μης ο οποίος είναι ο θεός του φεγγαριού, αλλά [είναι] ένας ιρανικός, ένας περσικός θεός. Πάντως τα κείμενα αυτά είναι γραμμένα στα ελληνικά, οι άνθρωποι οι οποίοι τα γράφουν συνήθως έχουν ελληνικά ονόματα, προέρχονται από εξελληνισμένες περιοχές. Στον Δία, λοιπόν, Σαβάζιο και τη Μητέρα Ίπτα.

²⁶ 161. Εξομολογητική επιγραφή, Κόλλυδα (Λυδία), 2ος μ.Χ. αι., *Beichtinschriften**, αρ. 50:

Στον Δία Σαβάζιο και τη Μητέρα Ίπτα. Ο Διοκλής Τροφίμου (αναθέτει). Επειδή έπιασα τα περιστέρια των θεών τιμωρήθηκα στα μάτια μου και ανέγραψα το θαύμα (αρετή).

Ο Διοκλής ο γιος του Τροφίμου – αναθέτει, εννοείται, τη στήλη. Και μετά γράφει ο πιστός: Επειδή έπιασα τα περιστέρια των θεών τιμωρήθηκα στα μάτια μου και ανέγραψα το θαύμα. Ανέγραψα την αρετή.

Είναι μια πολύ απλή, στοιχειώδης ιστορία. Ο Διοκλής, ο γιος του Τροφίμου, παρέβη έναν ιερό νόμο. Σε κάποιο ιερό υπήρχαν περιστέρια τα οποία θεωρούνταν ιερά ζώα· τα έπιασε και τιμωρήθηκε για την αμαρτία του στους οφθαλμούς. Σε κάποιο άλλο μάθημα εξήγησα για ποιον λόγο η συχνότερη ασθένεια που βρίσκουμε σε αυτές τις επιγραφές είναι κάποια ασθένεια των οφθαλμών, διότι είναι η πιο διαδεδομένη. Και ολοκληρώνει την ομολογία του γράφοντας: ανέγραψα τὴν ἀρετήν. Αρετή στα κείμενα αυτά δεν έχει τη σημασία της αρετής όπως την κατανοούμε στα νέα ελληνικά, αλλά είναι ένα συνώνυμο της επιφάνειας, δηλαδή του θαύματος. Ο Διοκλής συμφιλιώνεται με τον θεό με το να αναγράφει ακριβώς την τιμωρία του, ώστε με τον τρόπο αυτό να διδαχθούν και άλλοι, να μην επαναλάβουν το αμάρτημα.

Ένα άλλο κείμενο²⁷: Το 203ο έτος, 6η Αρτεμισίου... Οι χρονολογίες οι οποίες δίνονται έχουν σημασία. Για να προσδιορίσουμε τη χρονολογία, πάντοτε από τη χρονολογία αυτή [να] αφαιρείται [ο αριθμός] 85, διότι είναι μια χρονολογία που ξεκινάει από τη συνθήκη του Δαρδάνου, δηλαδή από την εποχή που ο Σύλλας νικά σε πόλεμο τον Μιθριδάτη τον Ευπάτορα· αυτό είναι η αρχή της χρονολογίας σε πολλές περιοχές της Μικράς Ασίας.

Το 203ο έτος, την 6η του μήνα Αρτεμισίου –για να δούμε ποια είναι η αμαρτία εδώ; – επειδή η Τροφίμη, η κόρη του Αρτεμιδώρου Κικιννά, εκλήθη από τον θεό να προσφέρει κάποια υπηρεσία και δεν θέλησε να έρθει γρήγορα, την τιμώρησε ο θεός και την έκανε να τρελαθεί – μανῆναι, της δημιούργησε ένα είδος μανίας. Ρώτησε, λοιπόν, τη Μητέρα Ταρσινή και τον Απόλλωνα Τάρσιο και τον Μήνα του Αρτεμιδώρου που κατέχει τα Κόρεσα· και πρόσταξε να αναγραφεί σε στήλη η τιμωρία και να καταγράψω τον εαυτό μου για προσφορά υπηρεσίας.

Προσέξτε εδώ την αλλαγή από το τρίτο πρόσωπο –αυτά τα έκανε η Τροφίμη–, στο «**με** πρόσταξε να καταγράψω τον εαυτό μου για προσφορά υπηρεσίας στους θεούς». Αυτό πάλι είναι ένα απλό, στοιχειώδες κείμενο. Ξεκινάει με μια χρονολογία –η χρονολογία αποτελεί ένα στοιχείο ότι ανατέθηκε η στήλη, δηλαδή ένα στοιχείο, μια μαρτυρία, μια τεκμηρίωση. Η Τροφίμη αρνήθηκε όχι να προσφέρει τις υπηρεσίες στους θεούς, αρνήθηκε να έρθει γρήγορα, να έρθει αμέσως. Ο θεός την τιμωρεί. Μια αρρώστια η οποία είναι δύσκολο να κατανοηθεί· δεν είναι κάποιος πυρετός, δεν είναι σπάσιμο ποδιού, είναι κάποια περίεργη συμπεριφορά η οποία ερμηνεύεται σαν τρέλα, αποδίδεται στο γεγονός ότι η Τροφίμη αρνήθηκε να υπακούσει στον θεό. Βλέπουμε τι γίνεται στη συνέχεια: ζητάει τη βοήθεια των

²⁷ 162. Εξομολογητική επιγραφή, Λυδία, 118 μ.Χ., *Beichtinschriften**, αρ. 57:

Το 203ο έτος, 6η Αρτεμισίου. Επειδή η Τροφίμη, η κόρη του Αρτεμιδώρου Κικιννά, εκλήθη από τον θεό να προσφέρει κάποια υπηρεσία και δεν θέλησε να έρθει γρήγορα, την τιμώρησε και την έκανε να τρελαθεί. Ρώτησε λοιπόν τη Μητέρα Ταρσινή και τον Απόλλωνα Τάρσιο και τον Μήνα του Αρτεμιδώρου, που κατέχει τα Κόρεσα. Και πρόσταξε να αναγραφεί σε στήλη η τιμωρία και να καταγράψω τον εαυτό μου για προσφορά υπηρεσίας στους θεούς.

θεών η οποία δίδεται μέσω χρησμών. Ο ένας από αυτούς τους θεούς –θα τον συναντήσουμε και στη συνέχεια– έχει το όνομα Μης Αρτεμιδώρου Αξιοττηνός ή Μης Αρτεμιδώρου Αξίωττα κατέχων. Το όνομά του είναι Μης –δηλαδή Μήνας, ο θεός του φεγγαριού–, Αρτεμιδώρου –ο Αρτεμίδωρος είναι εκείνος ο οποίος έχει ιδρύσει το ιερό του–, Κόρεσα κατέχων –είναι ο θεός ο οποίος έχει υπό την προστασία του την πόλη των Κορέσων– και είναι Αξιοττηνός –δηλαδή το ιερό του βρίσκεται στην πόλη Αξίωττα. Επαναλαμβάνω, είναι ένας θεός τον οποίο θα συναντήσουμε πολλές φορές στη συνέχεια. Από τη στιγμή που γίνεται η στηλογραφία, δηλαδή η Τροφίμη καταγράφει την αμαρτία της, το γεγονός ότι επικοινωνήσει με το θείο και ότι δέχθηκε να υπηρετεί τους θεούς, αυτό την απαλλάσσει πλέον από την ενοχή της και επιτυγχάνει τη συμφιλίωση με το θείο.

Πολλές φορές αυτές οι ομολογίες, αυτές οι εξομολογήσεις συνοδεύονται και με εικονιστικές παραστάσεις οι οποίες –θα δούμε τέτοιες παραστάσεις– είτε δείχνουν σύμβολα των θεών, π.χ. μια ημισέληνο σαν σύμβολο του θεού Μήνα, ή εικονίζουν το αμάρτημα, π.χ. κάποιος να κόβει δένδρα ενώ δεν επιτρέπεται, ή εικονίζουν την ασθένεια, π.χ. παραστάσεις ματιών για να υποδηλώσουν το γεγονός ότι κάποιος έχει χτυπηθεί στα μάτια του.

Ένα άλλο κείμενο²⁸:

Το 217ο έτος, τον μήνα Υπερβερεταίο. Η Στρατονίκη, η κόρη του Μουσαίου, δανείστηκε από την Ευτυχίδα ένα μόδινο ιερού σιταριού που ανήκε στον Αξιοττηνό [και] καθυστέρησε με την αποπληρωμή μέχρι σήμερα. Αφού τιμωρήθηκε από τον θεό στον δεξιό μαστό της, επέστρεψε το σύνολο μαζί με τους τόκους, ευλογώντας τον Αξιοττηνό.

Πάλι βλέπουμε μια απλή ιστορία. Μια γυναίκα κάνει ένα αδίκημα. Έχει δανειστεί ιερό σίτο, δηλαδή σιτάρι το οποίο ανήκε στο ιερό, δεν πληρώνει ούτε το κεφάλαιο –δηλαδή [δεν] το αποδίδει–, ούτε τους τόκους, και αυτό το οποίο συμβαίνει είναι –σε μια κοινωνία που δεν υπάρχει αστυνομία, τα δικαστήρια δεν πάρα πολύ διαδεδομένα, δεν υπάρχει τρόπος να καταφύγει κανένας εύκολα στη δικαιοσύνη για να αναγκάσει αυτή τη γυναίκα να επιστρέψει τα χρήματα–, αυτό το οποίο γίνεται είναι να πεισθεί αυτή η γυναίκα ότι κάποια αρρώστια την οποία έχει, οφείλεται στην αμαρτία της. Όταν αρρωσταίνει στον δεξιό μαστό –δεν ξέρουμε λεπτομέρειες, τι είδους ασθένεια θα είναι– πιστεύει ότι αυτό αποτελεί τιμωρία για το αμάρτημά της και έτσι αναγκάζεται να επιστρέψει και το σύνολο του χρέους και τους τόκους. Και αυτό που είναι σημαντικό: τα επιστρέφει ευλογώντας τον Αξιοττηνό, δηλαδή είναι από δω και πέρα υποχρεωμένη να υμνεί συνεχώς με επισκέψεις στο ιερό τον θεό, ώστε και άλλοι, μέσα από την εξομολόγησή της, μέσα από τη γνώση και της αμαρτίας της, αλλά και του τρόπου με τον οποίο ομολόγησε την αμαρτία της, να οδηγηθούν και αυτοί στη σωστή πίστη.

²⁸ 163. Εξομολογητική επιγραφή, Λυδία, 132 μ.Χ., *Beichtinschriften**, αρ. 63:

Το 217ο έτος, τον μήνα Υπερβερεταίο. Η Στρατονίκη, κόρη του Μουσαίου, δανείστηκε από την Ευτυχίδα ένα μόδινο ιερού σιταριού που ανήκε στον Αξιοττηνό. Και καθυστέρησε (με την αποπληρωμή) μέχρι σήμερα. Αφού τιμωρήθηκε από τον θεό στον δεξιό μαστό της, επέστρεψε το σύνολο μαζί με τους τόκους ευλογώντας τον Αξιοττηνό.

Ένα άλλο κείμενο²⁹:

Το 265ο έτος, τη 10η του μήνα Πανήμου.

Αυτοί οι μήνες είναι οι μήνες του μακεδονικού ημερολογίου το οποίο εισήχθη στη Μικρά Ασία από τον Μέγα Αλέξανδρο και τους μισθοφόρους του.

Στον θεό Τάρσιο, που η οργή του είναι ακατάλυτη.

Είναι ένας θεός τον οποίο δεν μπορείς πολύ εύκολα να τον ηρεμήσεις όταν θεωρήσει ότι έχεις παραβεί κάποια εντολή του. (Εδώ βλέπουμε και την παράσταση που δείχνει τι ακριβώς έγινε).

Επειδή ο Σεβήρος εμπόδισε να κοπεί το στεφάνι –ετοίμαζαν κάποιοι ιερείς να κόψουν ένα στεφάνι για τη λατρεία του θεού και ο Σεβήρος το εμπόδισε, το βλέπουμε στην παράσταση– ο θεός τιμώρησε το αμάρτημα. Έστησαν τη στήλη οι θρεπτές του, Ασιατική και Ιουλιανή. Βλέπουμε εδώ ότι τη στήλη δεν την έστησε ο ίδιος ο Σεβήρος, διότι κατά πάσα πιθανότητα είχε πεθάνει. Ο θάνατός του θεωρήθηκε τιμωρία του θεού για το αμάρτημά του και εκείνοι οι οποίοι στήνουν τη στήλη είναι οι θρεπτές του –θα εξηγήσω αμέσως τι είναι οι θρεπτές– η Ασιατική και η Ιουλιανή, εκφράζοντας την ευγνωμοσύνη τους προς τον θεό.

Θρεπτές: Είναι ένα ευρύ κοινωνικό φαινόμενο στους αυτοκρατορικούς χρόνους· θρεπτός είναι ένα παιδί το οποίο το έχουν μαζέψει από τον δρόμο, δηλαδή ένα παιδί το οποίο έχει εκτεθεί ως βρέφος –ένα έκθετο βρέφος– το οποίο όποιος το βρει μπορεί να το αναθρέψει, και έχει δικαίωμα είτε να το αναθρέψει σαν ελεύθερο ή να το κάνει δούλο του. Ο Σεβήρος είχε δυο θρεπτές· δεν είχε άλλα μέλη της οικογένειάς του και αυτές οι θρεπτές, η Ασιατική και η Ιουλιανή, είναι εκείνες οι οποίες στήνουν τη στήλη για να συμφιλιωθούν με το θείο και εκφράζουν την ευγνωμοσύνη τους διότι πιστεύουν ότι με τον τρόπο αυτό θα τεθεί τέλος σε αυτές τις τιμωρίες τις οποίες επιβάλλει ο θεός στην οικογένειά τους. Όπως είπα προηγουμένως, κατά πάσα πιθανότητα, ο Σεβήρος έχει πεθάνει τη στιγμή που οι θρεπτές του αναθέτουν αυτή τη στήλη για να συμφιλιωθούν με τον θεό.

Και να δούμε και μια ακόμα ιστορία³⁰:

²⁹ 164. Εξομολογητική επιγραφή, Σαϊτται (Λυδία), 200 μ.Χ., *Beichtinschriften**, αρ. 4:

Το 265ο έτος, την 10η Πανήμου. Στον θεό Τάρσιο, που η οργή του είναι ακατάλυτη. Επειδή ο Σεβήρος εμπόδισε να κοπεί το στεφάνι, ο θεός τιμώρησε το αμάρτημα. Έστησαν τη στήλη οι θρεπτές του, Ασιατική και Ιουλιανή, εκφράζοντας την ευγνωμοσύνη τους.

³⁰ 165. Εξομολογητική επιγραφή, Λυδία, περ. 200 μ.Χ., *Beichtinschriften**, αρ. 7:

Επειδή οι θεοί των Περκηνών, ο Δίας Ορείτης, προανήγγειλαν να μη βοσκάει κανείς ζώα στο άλσος, και απειθούσαν, τιμώρησαν τον Ευμένη, γιο του Ευμένη, τον γιο μου, και τον έκαναν ισοθάνατο. Η Τύχη μου μού έδωσε ελπίδα. Μεγάλες οι Νεμέσεις στο Πέρκο.

Επειδή οι θεοί των Περκηνών, δηλαδή οι θεοί του Πέρκου –δεν αναφέρεται το όνομά τους, αναφέρεται ένας μόνο– ο Δίας ο Ορείτης –δηλαδή ο Δίας ο βουνίσιος– προανήγγειλαν να μη βοσκάει κανένας ζωντανά στο άλσος –το άλσος είναι ένα κομμάτι του ιερού– και απειθούσαν, τιμώρησαν τον Ευμένη, γιο του Ευμένη, τον γιο μου. Εδώ πάλι βλέπουμε ότι κάποιος μιλάει στο πρώτο πρόσωπο: τιμώρησαν τον γιο μου. Κάποιος άλλος έκανε την παράβαση, δηλαδή έβοσκε τα ζώα του μέσα στο άλσος, ένας [άλλος] έγινε άρρωστος, και αυτή η αρρώστια ερμηνεύθηκε αμέσως ως τιμωρία του θεού. Και τον έριξαν ισοθάνατο. Αυτή είναι μια συνηθισμένη έκφραση σε αυτά τα κείμενα: ο ισοθάνατος είναι κάποιος που βρίσκεται σε κατάσταση που να μοιάζει με τον θάνατο, δηλαδή σε κάποια κατάσταση κωματώδη. Και γράφει ο Ευμένης ο πατέρας, ο οποίος προσπαθεί να σωθεί ο γιος του: Η Τύχη μου μού έδωσε ελπίδα. Και μετά έχει μια επιφώνηση: ΜέγALES οι Νεμέσεις στο Πέρκο, δηλαδή το μέρος που λατρεύονται οι Περκηνοί θεοί, μεγάLES οι Νεμέσεις.

Η Νέμεσις είναι μια άλλη λέξη και έννοια, αλλά και θεότητα, την οποία συναντούμε σε αυτά τα κείμενα. Νέμεσις είναι η προσωποποίηση της θείας δίκης, της τιμωρίας, η Νέμεσις είναι η θεά της τιμωρίας και εδώ ο Ευμένης όταν δέχεται ελπίδα ότι το παιδί του θα θεραπευτεί, επειδή ομολογεί το αμάρτημα που είναι να βοσκήσουν τα ζώα μέσα στο ιερό, αναφωνεί «μεγάλοι Νεμέσεις», μεγάλη είναι η δύναμη της θεικής τιμωρίας των θεών στο Πέρκο.

Και ένα ακόμα κείμενο, είναι και αυτό ένα αφιέρωμα³¹:

Στον Μήνα Αξιοττηνό και τη δύναμή του – [η] δύναμη έχει εδώ τη σημασία της επιφάνειας, δηλαδή της θεικής δύναμης, της δύναμης να επιτελεί ο θεός θαύματα. Επειδή η Πρέπουσα, η απελεύθερη της ιέρειας, δηλαδή μια τέως δούλα της ιέρειας, έκανε τάμα για τον γιο της τον Φιλήμονα, αν γιατρευτεί χωρίς να ξοδέψει χρήματα για τους γιατρούς, να στήσει στήλη. Εδώ βλέπετε τη νοοτροπία της γυναίκας· δεν έχει μεγάλη εμπιστοσύνη στους γιατρούς, μια συμφωνία με τους θεούς είναι κάπως πιο επικερδής: αντί να ξοδεύω χρήματα στους γιατρούς και το παιδί μου να πεθάνει, κάνω ένα τάμα στους θεούς [και] αν το παιδί γιατρευτεί, μόνο τότε θα εκπληρώσω το τάμα. Και όταν –συνεχίζει το κείμενο– η προσευχή της εκπληρώθηκε, δεν εκπλήρωσε το τάμα, ο θεός απαίτησε το τάμα και τιμώρησε τον πατέρα, τον Φιλήμονα.

Πάλι βλέπετε τι γίνεται σε αυτές τις περιπτώσεις: ο θεός δεν θεωρείται ότι τιμωρεί απαραίτητα εκείνον ο οποίος έκανε την παραβίαση, το αμάρτημα, αλλά μπορεί να τιμωρήσει κάποιον στενό συγγενή του. Φυσικά αυτό το οποίο γίνεται είναι ακριβώς το ανάποδο, μια αρρώστια θεωρείται ότι είναι τιμωρία για κάποιο αμάρτημα.

³¹ 166. Εξομολογητική επιγραφή, Λυδία, 1ος αι. μ.Χ., *Beichtinschriften**, αρ. 62:

Στον Μήνα Αξιοττηνό και τη δύναμή του. Επειδή η Πρέπουσα, η απελεύθερη της ιέρειας, έκανε τάμα για τον γιο της τον Φιλήμονα, αν γιατρευτεί χωρίς να ξοδέψει χρήματα για τους γιατρούς να στήσει στήλη· και όταν η προσευχή της εκπληρώθηκε, δεν εκπλήρωσε το τάμα, ο θεός απαίτησε το τάμα και τιμώρησε τον πατέρα, τον Φιλήμονα. Αποδίδει το τάμα για χάρη του γιου της και από τώρα και στο εξής ευλογεί (τον θεό).

Η Πρέπουσα αποδίδει το τάμα της για χάρη του γιου της και από τώρα και στο εξής ευλογεί τον θεό.

Βλέπουμε πάλι το ίδιο μοτίβο: μία γυναίκα νομίζει ότι μπορεί να ξεγελάσει τους θεούς παραβαίνοντας τον νόμο τους, κάνει ένα τάμα. Ενώ οι θεοί εκπληρώνουν την επιθυμία της, δηλαδή γιατρεύουν το παιδί της χωρίς να ξοδέψει [χρήματα] σε γιατρούς, παρόλα αυτά εκείνη νομίζει ότι μπορεί να τους ξεγελάσει και να μην επιτελέσει το τάμα της, μέχρι που αναγκάζεται από τους θεούς να εκπληρώσει το τάμα μέσω μιας αρρώστιας του συζύγου της. Και αφού στήσει τη στήλη στο ιερό, δηλαδή αφού κοινοποιήσει στους υπόλοιπους ανθρώπους πόσο μεγάλη είναι η δύναμη του θεού, αφού δηλαδή ομολογήσει και την αμαρτία της και την τιμωρία την οποία υπέστη η οικογένειά της, από δω και πέρα, από τοῦ νῦν, συνέχεια θα ευλογεί τους θεούς.

Θα δούμε κι άλλες τέτοιες ιστορίες και τη σημασία τους στην επόμενη ενότητα.

V5.2.2 Εξομολογητικές επιγραφές II (22')

<https://youtu.be/d-pyDoofUs8>

απομαγνητοφώνηση ginath & gkyr / αντιπαραβολή krasisi & ellinor

Οι εξομολογητικές επιγραφές με τις οποίες ασχολούμαι σε αυτό το μάθημα είναι περίπου σαν μηχανές του χρόνου. Μας επιτρέπουν να περάσουμε σε μια άλλη εποχή και να ακούσουμε τις προσωπικές φωνές των ανθρώπων οι οποίοι πίστευαν ότι έχουν γίνει αντικείμενο της θεϊκής τιμωρίας για κάποιο αμάρτημα. Κάθε κείμενο μας προσφέρει και κάποια επιπλέον στοιχεία και μας επιτρέπει να κατανοήσουμε καλύτερα τον κόσμο, τον νοητικό, ψυχολογικό αλλά και θρησκευτικό κόσμο μέσα στον οποίο γεννιούνται αυτά τα κείμενα. Ας δούμε το επόμενο³²:

Ξεκινάει με μια επιφώνηση:

Μεγάλη είναι η Αναΐτις!

Όπως θα δούμε στη συνέχεια αυτές οι επιφωνήσεις έχουν πάρα πολύ μεγάλη σημασία, θα πρέπει να σκεφτούμε έναν κόσμο συγκεντρωμένο σε ένα ιερό και κάποιος να σηκώνει ψηλά τα χέρια και να αρχίζει να αναφωνεί: μεγάλη είναι η θεά τάδε, μεγάλος είναι ο Μήνας, μεγάλος είναι ο Δίας, μεγάλος είναι ο Απόλλων.

Στη συνέχεια στο κείμενο αυτό έχουμε μια εξήγηση:

Επειδή ο Φοίβος έπεσε –περιέπεσε– σε μια αμαρτία, ζήτησε –εννοείται ο θεός– ιεροποίηση.

³² 167. Εξομολογητική επιγραφή, Κόλλυδα (Λυδία), 199 μ.Χ., *Beichtinschriften**, αρ. 73:

Μεγάλη είναι η Αναΐτις! Επειδή ο Φοίβος έπεσε σε αμαρτία, ζήτησε ιεροποίηση. Τώρα το αποδίδει, ζητώντας συγχώρεση και εκφράζοντας ευχαριστίες. Το 274ο έτος, 2α Αρτεμισίου.

Τι είναι το ιεροποίημα δεν το γνωρίζουμε συγκεκριμένα, αλλά όπως λέει και η λέξη είναι κάτι το οποίο έχει ιερό χαρακτήρα, είναι κάτι το οποίο θα επιτρέψει τη συμφιλίωση ανάμεσα στον αμαρτωλό και τον θεό.

Τώρα το αποδίδει, ζητώντας συγχώρεση και εκφράζοντας τις ευχαριστίες του.

Και μετά έχουμε πάλι μια χρονολογία:

Το 274ο έτος, τη 2α του μηνός Αρτεμισίου.

Όπως είπα προηγουμένως, η χρονολογία είναι ένα είδος πρωτοκόλλου. Κατά κάποιο τρόπο πιστοποιεί [ότι] έγινε αυτό το πράγμα· με το να δίνεται μια χρονολογία, δίνεται και μια απόδειξη ότι ο πιστός συμφιλιώθηκε με τον θεό. Στην περίπτωση αυτή η αμαρτία, ο ακριβής χαρακτήρας της αμαρτίας, δεν αναφέρεται αλλά σίγουρα ο αμαρτωλός πίστεψε ότι θεραπεύτηκε ή ότι τέθηκε κάποιο τέλος στην τιμωρία του από το γεγονός ότι γράφει «εὐχαριστῶν», δηλαδή εκφράζει και τις ευχαριστίες του.

Μια σχετική μεγάλη ομάδα κειμένων σχετίζονται με τη λατρεία ενός Δία ο οποίος λέγεται ο Δίας των Διδύμων Δρυών. Οι δίδυμες δρύες, δηλαδή δίδυμες βελανιδιές –προφανώς δύο πολύ μεγάλα δένδρα– είναι το όνομα ενός τοπίου και στο τοπίο αυτό, στη θέση αυτή, ιδρύθηκε ένα ιερό του Δία και ο Δίας αυτός αναφέρεται σε μια ολόκληρη σειρά από τέτοιες εξομολογητικές επιγραφές. Η μια από αυτές αναφέρεται σε κάποια Κλαυδία Βάσσα, η οποία ήταν πολύ πεισματάρη. Ενώ δεχόταν συνεχώς τιμωρίες, δεν αναγνώριζε τη δύναμη του θεού. Ας δούμε το κείμενο³³:

Η Βάσσα τιμωρήθηκε επί 4 χρόνια. Αν και δεν πίστευε στον θεό, τελικά –πάλι βλέπουμε αυτό το χαρακτηριστικό: η Βάσσα (3ο πρόσωπο ενικού), γυρίζει στο 1ο πρόσωπο– βρήκα απαλλαγή από τα παθήματά μου.

Εδώ έχει σημασία το γεγονός ότι η Βάσσα αναφέρει το γεγονός ότι επί πολλά χρόνια ήταν άπιστη. Θα θυμάστε ανάλογες ιστορίες από τα ιάματα του Ασκληπιού στην Επίδαυρο: άνθρωποι οι οποίοι πηγαίνουν στο ιερό δεν πιστεύουν τις αναφορές στα θαύματα του θεού, μέχρι που ο θεός με το θαύμα του τους αναγκάζει να πιστέψουν. Το ίδιο συμβαίνει και στη Βάσσα· επί τέσσερα χρόνια αγνοεί τις προειδοποιήσεις – τις διάφορες καταστροφές που γίνονται στην προσωπική της ζωή, στην οικογένειά της, στο επάγγελμά της. Δεν πιστεύει στον θεό –«πιστεύω» έχει και την έννοια «έχω εμπιστοσύνη»– αλλά, όπως γράφει: τελικά βρήκα απαλλαγή από τα παθήματά μου. Πώς βρήκε την απαλλαγή; Ομολογώντας τις αμαρτίες της και αναθέτοντας τη στήλη.

³³ 168. Εξομολογητική επιγραφή, Σαΐτται (Λυδία), 252 μ.Χ., *Beichtinschriften**, αρ. 12:

Στον Δία των Διδύμων Δρυών. Η Κλαυδία Βάσσα τιμωρήθηκε επί 4 χρόνια. Αν και δεν πίστευε στον θεό, τελικά βρήκα απαλλαγή από τα παθήματά μου. Ανέθεσα τη στήλη ευχαριστώντας (τον θεό). Το 338ο έτος, 18η Περιτίου.

Ανέθηκε τη στήλη ευχαριστώντας (τον θεό). Το 338ο έτος, τη 18η ημέρα του μηνός Περιτίου.

Μια άλλη εξομολογητική επιγραφή έχει πολύ ενδιαφέρον, διότι δείχνει ότι πολλές φορές οι θεοί επικαλούνταν από τους πιστούς προληπτικά, όχι αφού είχε επιτελεστεί ένα έγκλημα, αλλά πριν γίνει το έγκλημα για να προλάβουν την αδικία. Εδώ πάλι η εξομολογητική επιγραφή³⁴ συνοδεύεται από μια παράσταση που μας δείχνει την ιστορία. Τι έγινε;

Επειδή στήθηκε σκήπτρο για το αν θα κλέψει κανείς κάτι από τα λουτρά – να σκεφτείτε τα λουτρά αυτή την εποχή είναι περίπου σαν τα fitness clubs της εποχής μας, δηλαδή ένα λουτρό βρίσκεται συνήθως κοντά στο γυμνάσιο, είναι ένα μέρος το οποίο επισκέπτονται οι πολίτες για να περάσουν την ώρα, για να ασκήσουν το σώμα τους αλλά και να πλυθούν.

«Στήθηκε το σκήπτρο» σημαίνει ότι επικαλέστηκε η κοινότητα τη δύναμη του θεού, «στήνω σκήπτρο» σε αυτά τα κείμενα σημαίνει καταριέμαι προληπτικά εκείνον ο οποίος πρόκειται να εγκληματήσει. Μερικές φορές βρίσκουμε την έκφραση «στήθηκαν δώδεκα σκήπτρα». Γιατί δώδεκα; Διότι δώδεκα είναι οι θεοί όπως και δώδεκα είναι οι μήνες του χρόνου. Όσο πιο πολλά σκήπτρα στήνει κανένας, τόσο πιο μεγάλη θεϊκή οργή μπορεί να συγκεντρώσει εναντίον των αμαρτωλών.

Στήθηκε λοιπόν σκήπτρο για το αν θα κλέψει κανείς ή για να μην κλέψει κανείς κάτι από τα λουτρά.

Όταν κλάπηκε ένα ιμάτιο, ο θεός τιμώρησε με οργή –το ρήμα το οποίο χρησιμοποιείται είναι «νεμεσάω», «νέμεσις» είναι η θεϊκή τιμωρία, «νεμεσάω» σημαίνει ότι εμπεριέχει και το στοιχείο της οργής, δηλαδή η κλοπή διηγείρε την οργή του θεού–, τιμώρησε με οργή τον κλέφτη και τον έκανε μετά από κάποιο διάστημα να φέρει το ρούχο στον θεό. Με ποιο τρόπο τον τιμώρησε δεν το γνωρίζουμε, πάντως ήταν τέτοιου είδους τιμωρία που ο κλέφτης να καταλάβει ότι αν δεν επιστρέψει το ρούχο το οποίο έχει κλέψει, δεν υπάρχει περίπτωση να σταματήσει ο θεός να τον καταδιώκει. Και εξομολογήθηκε την αμαρτία του. Με έναν άγγελό του ο θεός πρόσταξε λοιπόν να πουληθεί το ρούχο και να αναγραφεί σε στήλη το θαύμα.

Προσέξτε εδώ αυτή η επιγραφή μας δίνει και λεπτομέρειες πώς γίνεται η επικοινωνία ανάμεσα στον μετανοούντα εγκληματία, αμαρτωλό και τον θεό. Γίνεται μέσα από έναν άγγελο. Οι άγγελοι, σε αυτές τις επιγραφές, θεωρείται ότι είναι απεσταλμένοι του θεού· μπορεί να είναι απεσταλμένοι οι οποίοι εμφανίζονται σε ένα όνειρο και να δίνουν έτσι την προσταγή τους ή να εμφανίζονται σε κάποιον ιερέα και να δίνουν οδηγίες ή να μεταφέρουν τις οδηγίες του θεού με χρησμούς. Ο θεός πρόσταξε να

³⁴ 169. Εξομολογητική επιγραφή, Σαΐτται (Λυδία), 164 μ.Χ., *Beichtinschriften**, αρ. 3:

Επειδή στήθηκε σκήπτρο για το αν θα κλέψει κανείς κάτι από τα λουτρά, όταν κλάπηκε ένα ιμάτιο, ο θεός τιμώρησε με οργή τον κλέφτη και τον έκανε μετά από κάποιο διάστημα να φέρει το ρούχο στον θεό. Και εξομολογήθηκε την αμαρτία του. Με έναν άγγελό του ο θεός πρόσταξε λοιπόν να πουληθεί το ρούχο και να αναγραφεί σε στήλη το θαύμα.

πουληθεί το ρούχο και να αναγραφεί το θαύμα σε στήλη. Όπως βλέπετε δεν αρκεί μόνο η επιστροφή του κλεμμένου αντικειμένου. Αυτό το οποίο χρειάζεται είναι να αναγραφεί σε στήλη το θαύμα, διότι με τον τρόπο αυτό προωθείται η ιδέα του παντοδύναμου θεού. Εκείνοι οι οποίοι επισκέπτονται τα ιερά θα δουν τις στήλες, θα δουν την εικόνα, θα διεγερθεί η προσοχή τους, θα προσπαθήσουν να κοιτάξουν τι ακριβώς συμβαίνει. Βλέπουν την εικόνα, στην εικόνα βλέπουμε τον κλέφτη να επιστρέφει το ρούχο και να το παραδίδει μπροστά στο άγαλμα του Μήνα, δηλαδή του θεού του φεγγαριού, ώστε βλέποντας αυτή τη στήλη να ενδυναμωθεί η πίστη στη δύναμη του θεού.

Ας δούμε ένα ακόμα κείμενο. Γράφει μια γυναίκα, σε αυτή την περίπτωση δεν είναι μια εξομολογητική επιγραφή αλλά είναι ένα αφιέρωμα. Ο λόγος που το αναφέρω εδώ είναι διότι μας δείχνει για ποιον λόγο η κλοπή ενός αντικειμένου συνδέεται με θεϊκή τιμωρία. Εκείνος ο οποίος στην προηγούμενη ιστορία έχασε το ρούχο του, επειδή του το κλέψανε μέσα στο βαλανείο, μέσα στο λουτρό, δεν είχε καμία δυνατότητα να το ξαναβρεί. Δεν υπάρχει αστυνομία, δεν υπάρχει DNA, δεν υπάρχουν δακτυλικά αποτυπώματα, δεν υπάρχουν κάμερες οι οποίες να καταγράφουν τα δεδομένα· σε αυτή την εποχή όταν χάνεις ένα ρούχο, ένα χρυσαφικό, κάτι τέλος πάντων, δεν υπάρχει περίπτωση να το ξαναβρείς. Αυτό το μόνο που μπορεί να δείξει τον κλέφτη και να τον αναγκάσει να επιστρέψει το ρούχο, είναι η θεϊκή τιμωρία. Το αναφέρω αυτό διότι βλέπουμε ότι μερικές φορές –με το κείμενο το οποίο θα παρουσιάσω τώρα–, άτομα που είχαν χάσει κάποιο αντικείμενο, έχοντας χάσει και την ελπίδα να το βρουν, αυτό το οποίο κάνουν είναι να θέλουν τουλάχιστον να τιμωρηθεί ο κλέφτης. Και το κάνουν αυτό με το να χαρίζουν τα αντικείμενα τα οποία έχουν χάσει, σε κάποιον θεό. Τώρα που τα αντικείμενα θα είναι ιδιοκτησία του θεού, περιμένουν ο θεός να ψάξει να βρει – δικά του είναι.

Γράφει λοιπόν αυτό το κείμενο, το οποίο είναι γραμμένο πάνω σε μια μεταλλική πινακίδα –σε μια χάλκινη πινακίδα– και αφιερωμένο σε ένα ιερό. Γράφει μια γυναίκα³⁵:

Αναθέτω στη Μητέρα των Θεών όλα τα χρυσαφικά που έχασα –τα έχασε, επομένως είναι πολύ εύκολο να τα αναθέσει, δεν χάνει και τίποτα ιδιαίτερο–, ώστε να τα αναζητήσει και να αποκαλύψει τα πάντα και να τιμωρήσει αυτούς που τα έχουν.

Αυτό το οποίο ενδιαφέρει τη γυναίκα δεν είναι κυρίως το ότι έχασε τα χρυσαφικά της, αυτό το οποίο την ενδιαφέρει και την καίει είναι το γεγονός ότι εκείνος ο οποίος τα έχει την κοροϊδεύει, γελάει πίσω από την πλάτη της. Μη έχοντας κανένα απολύτως τρόπο να πάρει εκδίκηση, αυτό το οποίο κάνει είναι να τον καταριέται ουσιαστικά. Δίνοντας τα χρυσαφικά της στη θεά, περιμένει η θεά να είναι εκείνη η οποία θα τα αποκαλύψει, θα τα κυνηγήσει και θα τιμωρήσει τον κλέφτη.

Και συμπληρώνει η γυναίκα:

³⁵ 170. Αφιέρωση, Μαιονία, 2ος μ.Χ. αι., *Supplementum Epigraphicum Graecum* XL 1049:

Αναθέτω στη Μητέρα των Θεών όλα τα χρυσαφικά που έχασα, ώστε να τα αναζητήσει και να αποκαλύψει τα πάντα και να τιμωρήσει αυτούς που τα έχουν με τρόπο άξιο της δύναμής της και να μην γίνει η ίδια περιγέλω.

Να τιμωρήσει αυτούς που τα έχουν με τρόπο άξιο της δύναμής της και να μην γίνει η ίδια περίγελως.

Αυτό αποτελεί και έναν τρόπο διαπραγμάτευσης ανάμεσα στον πιστό και τη θεά. Η γυναίκα προκαλεί τη θεά. Της λέει: «Βρες τα χρυσαφικά, παλιότερα δικά μου, τώρα δικά σου, γιατί αν δεν τα βρεις, ο κόσμος δεν θα γελάει με εμένα που τα έχασα, θα γελάει με εσένα, τη θεά, που δεν μπορείς να τα βρεις».

Αυτό είναι ένα πάρα πολύ σημαντικό στοιχείο της αρχαίας νοοτροπίας, της αρχαίας θρησκευτικής νοοτροπίας, διότι μας δείχνει πάρα πολύ καθαρά τη σχέση η οποία υπάρχει ανάμεσα στην εμπειρία, την απόδειξη και την πίστη στον θεό. Δεν έχει νόημα να πιστεύει κανένας στους θεούς σε αυτή την κοινωνία όταν οι θεοί δεν δείχνουν, δεν αποδεικνύουν περίτρανα οι ίδιοι τη δύναμή τους. Και αυτό το κείμενο ακριβώς αυτή τη νοοτροπία εκφράζει.

Παρά το γεγονός ότι εξομολογητικές επιγραφές έχουν βρεθεί μόνο στη Μικρά Ασία, δηλαδή στη Φρυγία και τη Λυδία, η νοοτροπία την οποία εκφράζουν είναι γνωστή και από επιγραφές άλλων περιοχών, π.χ. από τη Μακεδονία. Αναφέρω π.χ. ότι στο ιερό της Μητρός Θεών Αυτόχθονος, κοντά στη Βέροια, στη Λευκόπετρα, υπάρχουν αναθηματικές επιγραφές³⁶ οι οποίες έχουν τον χαρακτήρα απελευθερώσεως δούλων, δηλαδή απελευθερώσεως δούλων μέσω ανάθεσης στη θεά, στις οποίες πολύ συχνά αναφέρεται ότι κάποιος οδηγείται στην ανάθεση κάποιου δούλου, ακριβώς λόγω τιμωρίας από τη θεότητα. Υπάρχει και η περίπτωση κάποιου ο οποίος αφιερώνει στη θεά ένα κοράσιον, μία δούλη του δηλαδή με το όνομα Συμφέρουσα, την οποία έχει χάσει και την αφιερώνει στη θεά για να την αναζητήσει η θεά, να δείξει τη δύναμή της και να την αποκτήσει. Έχουμε άλλες περιπτώσεις που άτομα αναθέτουν κάτι στη θεότητα λέγοντας ότι έχουν υποφέρει πολλά δεινά, «πολλά δεινά κακά πάσχοντες». Αναθέτουν, επομένως, κάποιον δούλο για να συμφιλιωθούν με το θείο. Επομένως αυτή η νοοτροπία είναι πάρα πολύ διαδεδομένη.

Έρχομαι τώρα σε ένα από τα πιο ενδιαφέροντα κείμενα διότι, εκτός από τα συνηθισμένα στοιχεία τα οποία ήδη είδαμε σε αρκετά κείμενα, επιπλέον μας δίνει πληροφορίες για το είδος των τελετουργιών οι οποίες επιτελούνταν για να συμφιλιωθεί ο πιστός, ο αμαρτωλός, με το θείο. Το κείμενο αυτό το οποίο κοσμεύεται –η επιγραφή κοσμεύεται– από μάτια, τα οποία δείχνουν τον τρόπο με τον οποίο έχει

³⁶ 171. Αναθέσεις δούλων στη Μητέρα Θεών Αυτόχθονα, Λευκόπετρα (Μακεδονία), 2ος/3ος αι. μ.Χ., P. Petsas, M.B. Hatzopoulos, L. Gounaropoulou, P. Paschidis, *Inscriptions du sanctuaire de la Mère des Dieux Autochthone de Leukopetra (Macédoine)*, Αθήνα 2000, αρ. 53 (191 μ.Χ.) και αρ. 65 (214 μ.Χ.):

αρ. 53: Ο Αλέξης, γιος του Αλεξίου, Κυνάστης, χάρισα στην Αυτόχθονα Μητέρα των Θεών ένα κορίτσι με το όνομα Συμφέρουσα, που το έχασα, ώστε να το αναζητήσεις για τον εαυτό σου. Το χάρισα όταν ιερέας ήταν ο Βετούριος Κάλλιστος.

αρ. 65: Το 246ο έτος του Σεβαστού, ο Αυρήλιος Λυσίμαχος και η Αυρηλία Νικόπολις, κάτοικοι της κώμης των Δουραίων, της περιοχής Ελημίας, αφού υπέφεραν πολλές συμφορές από την Αυτόχθονα Μητέρα των Θεών, χαρίζουμε ως ποινή ένα κορίτσι, με το όνομα Αγριόνη, 20 ετών· όταν επιμελητής ήταν ο Αρσένιος και ιέρεια η Ευβούλη.

τιμωρηθεί ο αμαρτωλός, συνίσταται σε έναν διάλογο ή σε μία παράθεση κειμένων που λένε προφορικά ο αμαρτωλός, κάποιος Θεόδωρος, ο οποίος ήταν δούλος των θεών –ιερόδουλος δηλαδή– και οι θεοί. Το κείμενο³⁷ ξεκινάει με την ομολογία του Θεόδωρου.

Λέει ο Θεόδωρος: Οι θεοί με σωφρόνισαν –μου βάλαν μυαλό–, ο Δίας και ο μεγάλος Μης του Αρτεμιδώρου.

Σας είπα ήδη προηγουμένως ότι ο Μης ή Μήνας είναι ένας περσικός, ένας ιρανικός θεός του φεγγαριού ο οποίος λατρεύεται και στη Μικρά Ασία, αλλά υπάρχει ιερό του και στην Αθήνα. Εδώ ο Μης αναφέρεται ως Μέγας και είναι του Αρτεμιδώρου, δηλαδή είναι ο Μης ο οποίος λατρεύεται σε ένα ιερό που έχει ιδρύσει κάποιος Αρτεμίδωρος.

Απαντάει ο θεός: Τιμώρησα τον Θεόδωρο στα μάτια του για τις αμαρτίες του.

Συνεχίζει ο Θεόδωρος: Συνουσιάστηκα με την Τροφίμη, τη δούλα του Απλοκόμα και σύζυγο του Ευτύχιδος, στο πραιτώριο.

Ομολογεί ο Θεόδωρος όχι μόνον ότι έχει διαπράξει το αδίκημα του να παραβεί τον κανόνα της σεξουαλικής αποχής, ενώ είναι δούλος, ενώ υπηρετεί δηλαδή τους θεούς, όχι μόνο το έκανε αυτό αλλά, επιπλέον, [υπ]έπεσε και στο αμάρτημα της μοιχείας, διότι η γυναίκα με την οποία συνενυρέθη ήταν παντρεμένη, ήταν η σύζυγος του Ευτύχιδος. Και, το χειρότερο, όλα αυτά τα έκανε στο πραιτώριο. Το πραιτώριο κανονικά είναι η έδρα ενός κυβερνήτη ρωμαϊκής επαρχίας, αλλά

³⁷ 172. Εξομολογητική επιγραφή, Λυδία, 235 μ.Χ., *Beichtinschriften*, αρ. 5:

Θεόδωρος: Οι θεοί με σωφρόνισαν, ο Δίας και ο Μεγάλος Μης Αρτεμιδώρου.

Μης: Τιμώρησα τον Θεόδωρο στα μάτια του για τις αμαρτίες του.

Θεόδωρος: Συνουσιάσθηκα με την Τροφίμη, τη δούλα του Απλοκόμα και σύζυγο του Ευτύχιδος στο πραιτώριο.

Απομακρύνει (την αμαρτία) με πρόβατο, πέρδικα, τυφλοπόντικα.

Δεύτερη αμαρτία

Θεόδωρος: Όταν ήμουν δούλος των θεών του Νόννου, συνουσιάσθηκα με την αυλήτρια Αριάγνη.

Απομακρύνει (την αμαρτία) με χοίρο, τόνο και ένα άλλο ψάρι.

Θεόδωρος: Στην τρίτη μου αμαρτία συνουσιάσθηκα με την αυλήτρια Αρεθούσα. Απομακρύνει (την αμαρτία) με κοτόπουλο, σπουργίτι, περιστέρι. Μια ποσότητα κριθαριού και σιταριού, μια πρόχους κρασιού, μια ποσότητα καθαρού σιταριού για τους ιερείς, μια πρόχους.

Θεόδωρος: Είχα παράκλητο τον Δία.

Μης: Βλέπε! Τον τύφλωσα για τις πράξεις του. Αλλά αφού κατεύνασε τους θεούς και έστησε τη στήλη, απομάκρυνε τις αμαρτίες του.

Ερωτώμενος από το συμβούλιο (των θεών) αποκρίθηκε: Είμαι εύνους, αφού έστησε τη στήλη μου την ημέρα που όρισα. Μπορείς να ανοίξεις τη φυλακή. Αφήνω τον κατάδικο ελεύθερο μετά από έναν χρόνο και δέκα μήνες.

εδώ χρησιμοποιείται με μεταφορική σημασία για να υποδηλώσει το ιερό. Στη συνέχεια, αφού ομολογήσει ο Θεόδωρος την αμαρτία του, αναφέρεται πώς απομακρύνει την αμαρτία:

Απομακρύνει την αμαρτία με πρόβατο, με πέρδικα, με τυφλοπόντικα.

Βλέπουμε ότι απομακρύνει την αμαρτία, όχι την ασθένεια, την αμαρτία, με τρία ζώα: ένα πρόβατο, μία πέρδικα, έναν τυφλοπόντικα. Θα δούμε ότι αυτή η απομάκρυνση αμαρτιών με τριάδες επαναλαμβάνεται. Είναι μία τελετουργία που σε άλλες επιγραφές αναφέρεται ως «τρίφωνον», δηλαδή μία τριάδα φωνών, μια τριάδα διαφορετικών ζώων. Σε μία περίπτωση δεν έχουμε απομάκρυνση αμαρτίας με τρίφωνο αλλά με εννεάφωνο, δηλαδή με τρεις τριάδες ζώων· και εδώ, όπως θα δούμε, [έχουμε] τρεις τριάδες ζώων. [Η πρώτη] είναι: πρόβατο, πέρδικα, τυφλοπόντικας. Αυτό το οποίο έχουν κοινό χαρακτηριστικό αυτά τα τρία ζώα είναι [ότι είναι] ζώα τα οποία σχετίζονται με τη γη. Το πρόβατο περπατάει πάνω στη γη, η πέρδικα πετάει αλλά πολύ χαμηλά πάνω απ' τη γη και ο τυφλοπόντικας πηγαίνει κάτω από τη γη.

Ο Θεόδωρος όμως δεν σταμάτησε εκεί, έχει και δεύτερη αμαρτία.

Όταν ήμουν δούλος των θεών του Νόννου, συνουσιάστηκα με την αυλήτρια Αριάγνη.

Ομολογεί λοιπόν αυτή την αμαρτία. Πώς την απομακρύνει;

Απομακρύνει την αμαρτία με χοίρο, με τόνο, με ένα ψάρι.

Ο χοίρος εδώ δεν έχει την έννοια του χοίρου, του γουρουνιού αλλά είναι, όπως γνωρίζουμε από αρχαίες πηγές, το όνομα ενός ποταμίσιου ψαριού. Επομένως αυτή τη φορά η αμαρτία απομακρύνεται με τρία ψάρια, με ζώα τα οποία σχετίζονται με το υγρό στοιχείο.

Ο Θεόδωρος δεν μπορούσε να ελέγξει τον εαυτό του. Αναφέρεται τώρα στην τρίτη του αμαρτία:

Στην τρίτη μου αμαρτία συνουσιάστηκα με την αυλήτρια Αρεθούσα.

Μόνον «αρετούσα» δεν ήταν βέβαια η αυλήτρια και ακόμα λιγότερο ο Θεόδωρος και, όπως βλέπετε, υπάρχει και μία συνήθεια, δηλαδή έχει κάποια ιδιαίτερη κλίση προς τις αυλήτριες.

Πάλι απομακρύνει την αμαρτία. Αυτή τη φορά:

Απομακρύνει την αμαρτία με κοτόπουλο, σπουργίτι, περιστέρι.

Περάσαμε από τη γη στο υγρό στοιχείο. Τώρα βρισκόμαστε στον χώρο τον ουράνιο.

Αφού επιτελεί λοιπόν τις τελετουργίες, το εννεάφωνο, αφού απομακρύνει τρεις αμαρτίες με τρεις τριάδες ζώων, πρέπει να επιτελέσει και κάποιες άλλες προσφορές:

Μια ποσότητα κριθαριού και σιταριού, μια πρόχους κρασιού, μια ποσότητα καθαρού σιταριού για τους ιερείς, μια πρόχους.

Μετά μιλάει πάλι ο Θεόδωρος: Είχα παράκλητο τον Δία.

Προσέξτε εδώ τη χρήση της λέξης «παράκλητος». Παράκλητος είναι ο χαρακτηρισμός του Ιησού όταν μεσολαβεί ανάμεσα στον άνθρωπο και τον Θεό, τον Πατέρα. Ακριβώς την ίδια λειτουργία έχει ο Δίας, είναι παράκλητος, είναι συνήγορος του Θεοδώρου στη συναλλαγή του με τον Μήνα, συναλλαγή υπό την έννοια του τι θα κάνω για να μπορέσω να γιατρευτώ, για να μπορέσω να σταματήσω την οργή του θεού. Ο Δίας μεσολαβεί, επομένως και ο Μης απαντά:

Βλέπε! (Ίδε! όπως ακριβώς στα θαύματα του Χριστού, δίνει μια εντολή: Μπορείς να δεις!) Τον τύφλωσα για τις πράξεις του. Αλλά αφού κατεύνασε τους θεούς και έστησε τη στήλη, απομάκρυνε τις αμαρτίες του. Ερωτώμενος από το συμβούλιο των θεών αποκρίθηκε: Είμαι εύνους, αφού έστησε τη στήλη μου την ημέρα που όρισα. Μπορείς να ανοίξεις τη φυλακή. Αφήνω τον κατάδικο ελεύθερο μετά από ένα χρόνο και δέκα μήνες.

Αυτό είναι ένα πάρα πολύ σημαντικό κείμενο και επειδή μας δίνει μια εικόνα για το πώς γινόντουσαν οι τελετουργίες μέσα στα ιερά. Έχει τη μορφή ενός είδους διαλόγου όπου ο ένοχος, ο αμαρτωλός, παρουσιάζεται και αναφέρει τη μία μετά την άλλη τις αμαρτίες του. Αλλά στον διάλογο αυτό συμμετέχουν και οι θεοί. Κατά πάσα πιθανότητα συμμετέχουν οι θεοί μέσω κάποιου ιερέα, ο οποίος ντύνεται σαν τον θεό, παρουσιάζεται στο ιερό και μιλάει παραδίδοντας τις εντολές του θεού. Μας δίνει τις πληροφορίες για την ύπαρξη ενός συμβουλίου των θεών. Το συμβούλιο αυτό των θεών συνεδριάζει υπό την προεδρία όχι του Δία αλλά του Μήνα –ο οποίος εδώ θεωρείται μεγαλύτερος θεός–, και ο Δίας κατά κάποιο τρόπο είναι ο δικηγόρος του Θεοδώρου. Είναι εκείνος ο οποίος μεσολαβεί ανάμεσα στον άνθρωπο για να τον συγχωρέσει ο θεός. Και αφού επιτελεσθούν όλες οι ιεροπραξίες, αφού ο Θεόδωρος παραδώσει μια σειρά από τρόφιμα και κρασί στους ιερείς, ο θεός δίνει την εντολή «μπορείς πάλι να δεις», αλλά δίνει και την εντολή «ανοίγω τη φυλακή και αφήνω τον κατάδικο». Κατά πάσα πιθανότητα, το διάστημα που ο Θεόδωρος θεωρούνταν ένοχος ήταν μάλλον κλεισμένος μέσα στο ιερό, εκτός αν αυτό το οποίο θεωρείται φυλακή είναι η αρρώστια του, δηλαδή να χρησιμοποιείται η έννοια της φυλακής ως μία μεταφορά για την αρρώστια των ματιών του. Όπως βλέπετε αυτά τα κείμενα είναι εξαιρετικά σημαντικά, διότι μας δίνουν με ένα πάρα πολύ άμεσο τρόπο τις εμπειρίες πολύ απλών ανθρώπων, όχι διανοουμένων ([π.χ.] ενός Ευριπίδη), αλλά απλών ανθρώπων, τις εμπειρίες τις οποίες έχουν με το θείο.

Ένα άλλο κείμενο που σχετίζεται πάλι με τον Δία των Διδύμων Δρυών³⁸, ξεκινάει πάλι με μία επιφώνηση:

³⁸ 173. Εξομολογητική επιγραφή, Σαΐτται (Λυδία), 262 μ.Χ., *Beichtinschriften*, αρ. 11:

Μεγάλος είναι ο Δίας των Διδύμων Δρυών. Ο Αθήναιος τιμωρήθηκε από τον θεό για αμαρτίες που είχε κάνει από άγνοια. Αφού τιμωρήθηκε πολλές φορές του ζητήθηκε με όνειρο να αφιερώσει στήλη. Και έγραψα τα θαύματα του θεού. Ευχαριστώντας (τον θεό) έστησα τη στήλη, το 348ο έτος, την 18η Αυναίου.

Μεγάλος είναι ο Δίας των Διδύμων Δρυών.

Αυτές οι επιφωνήσεις είναι σημαντικές, διότι αποτελούν ένα είδος φωνής: ακούμε μέσα από την επιγραφή τις φωνές των πιστών. Για να το καταλάβουμε αυτό θα πρέπει να σας δώσω μια λεπτομέρεια την οποία πολύ συχνά ξεχνάμε: οι αρχαίοι διάβαζαν τα κείμενα πάντοτε μεγαλόφωνα. Δεν υπάρχει στην αρχαιότητα σιωπηλό διάβασμα. Όταν επομένως κάποιος περιφέρεται στο ιερό και διαβάζει μια επιγραφή, τη διαβάζει δυνατά, δίνει τη φωνή του στην πέτρα. Όταν η επιγραφή γράφει «Μέγας ο Δίας», ο αναγνώστης της επιγραφής φωνάζει «Μέγας ο Δίας». Έτσι γεμίζουν αυτές οι επιγραφές το ιερό με φωνές.

Η επιγραφή αυτή λοιπόν ξεκινάει με την επιφώνηση «μεγάλος είναι ο Δίας των Διδύμων Δρυών» και στη συνέχεια έχουμε πάλι την αμαρτία:

Ο Αθήναιος τιμωρήθηκε από τον θεό για τις αμαρτίες που είχε κάνει από άγνοια.

Δεν είμαστε βέβαιοι αν η άγνοια εδώ έχει τη σημασία του «κατά λάθος», δηλαδή αμάρτησε χωρίς να το ξέρει ή αν έχει τη σημασία του «αγνοώντας», δηλαδή περιφρονώντας τη δύναμη του θεού.

Αφού τιμωρήθηκε πολλές φορές, του ζητήθηκε μέσα από ένα όνειρο να αφιερώσει τη στήλη.

Πάλι μεταφερόμαστε από το τρίτο πρόσωπο ενικού, στο πρώτο πρόσωπο:

Και έγραψα τα θαύματα του θεού. Ευχαριστώντας τον θεό, έστησα τη στήλη το 348ο έτος, τη 18η του μηνός Αυναίου.

V5.2.3 Εξομολογητικές επιγραφές ΙΙΙ (23')

<https://youtu.be/Jl7AAPJk5Ek>

απομαγνητοφώνηση annac & Hara / αντιπαραβολή krapisi

Καθώς οι εξομολογητικές επιγραφές περιέχουν τις εξομολογήσεις αμαρτιών διαφόρων πιστών – πραγματικών ή υποτιθέμενων πιστών και αμαρτιών–, μας δίνουν πληροφορίες και για τους κανόνες τους οποίους έπρεπε να ακολουθούν στη ζωή τους, την καθημερινή, και κυρίως τους κανόνες που έπρεπε να ακολουθούν στη συμπεριφορά τους απέναντι στα ιερά και τον Θεό.

Είδαμε στην προηγούμενη ενότητα τις διάφορες ερωτικές περιπέτειες του Θεοδώρου, ο οποίος τιμωρήθηκε από τον θεό όχι για τις ερωτικές περιπέτειες, αλλά διότι οι ερωτικές περιπέτειες έγιναν με παραβίαση κανόνων, κανόνων αποχής από ερωτική συνεύρεση όταν κάποιος είναι δούλος των θεών ή όταν κάποιος βρίσκεται μέσα σε ένα ιερό.

Μία άλλη εξομολογητική επιγραφή αναφέρεται σε κάτι ανάλογο, μας δίνει όμως και μια πρόσθετη λεπτομέρεια. Είναι το κείμενο από κάποιον –του οποίου το όνομα δεν σώζεται, γιατί η επιγραφή είναι

σπασμένη στην αρχή–, ο οποίος ήταν γιος του Απολλωνίου από τα Μότελλα. Γράφει λοιπόν ο ανώνυμος αυτός³⁹:

Κάνω την εξομολόγησή μου, αφού τιμωρήθηκα από τον θεό, γιατί θέλησα να βρεθώ με γυναίκα. Όχι γενικά, αλλά μάλλον συγκεκριμένα κατά τη διάρκεια κάποιας απαγόρευσης. Για αυτό παραγγέλλω σε όλους να μην καταφρονεί κανείς τον θεό, γιατί θα έχει αυτή τη στήλη για παραδειγματισμό.

Βλέπουμε ποια είναι λειτουργία αυτών των επιγραφών: Αυτές οι επιγραφές είναι –όπως αναφέρεται μερικές φορές– «μαρτύρια», δηλαδή μαρτυρίες, τεκμήρια της θεϊκής δύναμης, είναι «εξεμπλάρια», δηλαδή είναι κείμενα παραδειγματισμού· κείμενα τα οποία διατυπώνουν κανόνες σωστής συμπεριφοράς στους πιστούς. Αυτό θα το λέγαμε για το κείμενο αυτό, αν δεν συνέχιζε και έδινε μια επιπλέον λεπτομέρεια:

(Θέλησα να βρεθώ) με τη δική μου γυναίκα, τη Βασιλίδα.

Για ποιον λόγο έχει ενδιαφέρον αυτή η επιπλέον λεπτομέρεια; Διότι προφανώς χρησιμοποιείται ως δικαιολογία από τον αμαρτωλό για να υποστεί μικρότερη ποινή. Δεν ήταν ότι ήθελα γενικά να βρεθώ με μια γυναίκα, με τη δική μου τη γυναίκα πήγα να κοιμηθώ· όχι με τη γυναίκα κάποιου άλλου, όχι με μια εταίρα, όχι με μια παρθένο, με τη δική μου τη γυναίκα.

Αυτό έχει ενδιαφέρον, γιατί μας δίνει πληροφορίες και για τις διαπραγματεύσεις οι οποίες γινόντουσαν στα ιερά ανάμεσα στους πιστούς, εκείνους που πλησίαζαν τα ιερά για να λυτρωθούν από κάποια αμαρτία, και τους ιερείς. Μέσα από αυτές τις συζητήσεις έβγαιναν στην επιφάνεια όλες οι λεπτομέρειες αυτών των παραβάσεων των ιερών κανόνων, αλλά και των μικρών και μεγάλων εγκλημάτων που γίνονται μέσα σε μια μικρή κοινωνία.

Ένα άλλο κείμενο⁴⁰:

Ρώτησαν ο Χρυσέρως και ο Στρατόνεικος τους πατρικούς θεούς, πώς θα απαλλαγούν από τις αμαρτίες, από γνωστές και άγνωστες (έξ ειδότων καὶ μὴ ειδότων)...

³⁹ 174. Εξομολογητική επιγραφή, Διονυσόπολις (Φρυγία), αυτοκρατορική εποχή, *Beichtinschriften**, αρ. 111:

[...] ο γιος του Απολλωνίου από τα Μότελλα. Κάνω την εξομολόγησή μου, αφού τιμωρήθηκα από τον θεό, γιατί θέλησα να βρεθώ με γυναίκα. Για αυτό παραγγέλλω σε όλους να μην καταφρονεί κανείς τον θεό, γιατί θα έχει αυτή τη στήλη για παραδειγματισμό. (Θέλησα να βρεθώ) με τη δική μου γυναίκα, τη Βασιλίδα.

⁴⁰ 175. Εξομολογητική επιγραφή, Λυδία, αυτοκρατορική εποχή, *Beichtinschriften**, αρ. 38:

Ρώτησαν ο Χρυσέρως και ο Στρατόνεικος τους πατρικούς θεούς για (απαλλαγή από αμαρτίες) γνωστές και άγνωστες, όπως μας φανερώθηκε από τον άγγελο του θεού Μήνα Πετραΐτη Αξιοπτηνού. Ευχαριστώ λοιπόν, εγώ, η Αμμιάς, για χάρη της Διονυσιάδος. Και καταθέσαμε 100 δηνάρια, όπως ζήτησαν (ως ποινή) οι πάτριοι θεοί.

Αυτό επίσης είναι ενδιαφέρον, ότι πολλές φορές οι πιστοί έφταναν στα ιερά, βασανιζόμενοι από κάποιες καταστροφές της ζωής τους, χωρίς να ξέρουν ποιος είναι ο λόγος που τους καταδιώκει ο θεός· και για τον λόγο αυτό κάνανε συλλογικά μια απαλλαγή από αμαρτίες, γνωστές και άγνωστες. Μας θυμίζουν τις σταλινικές δίκες του 1937-38 όταν οι κατηγορούμενοι ήταν πρόθυμοι να ομολογήσουν οτιδήποτε τους κατηγορούσαν μόνο και μόνο για να τους εκτελέσουν και να γλυτώσουν από τα βάσανά τους. Κάτι ανάλογο γίνεται και εδώ, πηγαίνουν οι πιστοί στα ιερά και ομολογούν γνωστές και άγνωστες αμαρτίες, μόνο και μόνο για να εξιλεωθούν.

Και συνεχίζει η επιγραφή:

...όπως μας φανερώθηκε από τον άγγελο του θεού Μήνα Πετραίτη Αξιοπτηνού. Πάλι εμφανίστηκε ένας άγγελος, δηλαδή ένας αγγελιοφόρος του θεού, ο οποίος δήλωσε με ποιον τρόπο θα γίνει η απαλλαγή από την αμαρτία. Και συνεχίζει ο πιστός: Ευχαριστώ λοιπόν, εγώ, η Αμμιάς, για χάρη της Διονυσιάδος. Και καταθέσαμε 100 δηνάρια, όπως ζήτησαν (ως ποινή) οι πάτριοι θεοί.

Εδώ πάλι, μια επιγραφή μάς προσθέτει ένα επιπλέον στοιχείο. Όπως βλέπετε, αν κοιτάζουμε μια επιγραφή μεμονωμένα, δεν μπορούμε να αποκτήσουμε μια συνολική εικόνα για το θρησκευτικό αυτό φαινόμενο. Η εξιλέωση μερικές φορές συνεπάγεται και την πληρωμή ενός προστίμου και ενώ η αμαρτία ξεκινάει από κάποιον Χρυσέρωτα και Στρατώνεικο, την πληρωμή του ποσού την κάνουν κάποια άλλα, προφανώς συγγενικά, πρόσωπα.

Η πληρωμή αυτών των προστίμων αναφέρεται και σε άλλες επιγραφές και σε μερικές περιπτώσεις η πληρωμή γίνεται για να λυθούν όρκοι. Πρόκειται για άτομα τα οποία επιόρκησαν και η επιορκία τους αυτή οδηγεί στην καταδίωξη τους από τον θεό μέχρι τη στιγμή που το θείο θέτει τέρμα στην τιμωρία μόλις καταβληθεί ένα χρηματικό ποσό ως ποινή.

Έρχομαι τώρα σε ένα από τα πιο πολύπλοκα αλλά και ενδιαφέροντα κείμενα που μας διηγείται μια απλή ιστορία, καθημερινή, σε μια μικρή πόλη της Λυδίας. Για να καταλάβουμε αυτό το κείμενο θα πρέπει να διαβάσουμε ανάμεσα στις γραμμές, όχι μόνο τι λέει ο κείμενο, αλλά και τι μπορούμε οι ίδιοι να αποκαταστήσουμε, να συμπληρώσουμε με βάση διάφορες ενδείξεις. Το κείμενο αυτό είναι αφιερωμένο στον Μήνα του Αρτεμιδώρου Αξιοπτηνό – τον θεό αυτόν τον έχουμε ήδη γνωρίσει. Το κείμενο αυτό το γράφει μια γυναίκα, το όνομα της είναι Συντύχη· η Συντύχη η γυναίκα του Θεογένους⁴¹:

⁴¹ 176. Εξομολογητική επιγραφή, Λυδία, τέλη 2ου μ.Χ. αι., *Beichtinschriften**, αρ. 59:

Στον Μήνα του Αρτεμιδώρου Αξιοπτηνό, η Συντύχη, η γυναίκα του Θεογένους. Ο άντρας της ο Θεογένης βρήκε ένα υακίνθινο λιθάριο. Μετά, όταν το πετράδι βρισκόταν στο σπίτι της, κλάπηκε. Και το έψαχνε και βασανιζόταν και έκανε τάμα στον Μήνα Αξιοπτηνό σχετικά με αυτό, ώστε να της δώσει ικανοποίηση. Και το πετράδι βρέθηκε καμένο και κατεστραμμένο, τυλιγμένο σε λινό ύφασμα, τοποθετημένο από τον κλέφτη εκεί που παλιότερα ήταν ακέραιο. Έτσι φανέρωσε ο θεός τη δύναμή του την 31η ημέρα και την Απφία, την κόρη του Γλύκωνα, αυτή που το έκλεψε και το έκανε αυτό, ενώ ήταν παρθένα, την ξέσκιζε. Επειδή η Συντύχη περιφρόνησε τη δύναμη του θεού, γιατί την παρακάλεσε η μητέρα της κοπέλας να μη μιλήσει, ο θεός τιμώρησε με οργή και αυτό, ότι δηλαδή δεν φανέρωσε η Συντύχη το θαύμα του και δεν ύμνησε τον θεό. Γιατί την ανάγκασε, τιμωρώντας τον γιο της τον Ηρακλείδη, 13 ετών, να στήσει ομολογία της τιμωρίας στον τόπο του (το ιερό του), γιατί προτίμησε να

Ο άντρας της ο Θεογένης βρήκε ένα υακίνθινο λιθάριο, δηλαδή ένα πετράδι με γαλάζιο χρώμα. Μετά, όταν το πετράδι βρισκόταν στο σπίτι της, κλάπηκε. Και το έψαχνε και βασανιζόταν (βασανιζομένη) – είτε βασανιζόταν η ίδια ψάχνοντας να το βρει είτε τη βασάνιζε ο άνδρας της, λέγοντας της, πού το έβαλες ή τι το έκανες, τι έγινε το πετράδι. Και τότε η γυναίκα, συνεχίζω, έκανε τάμα στον Μήνα Αξιοπτηνό σχετικά με αυτό, ώστε να της δώσει ικανοποίηση. Και το πετράδι βρέθηκε καμένο και κατεστραμμένο, τυλιγμένο σε λινό ύφασμα, τοποθετημένο από τον κλέφτη εκεί που παλιότερα ήταν ακέραιο.

Φυσικά σας θυμίζει αυτή η ιστορία την πίτα του Αγίου Φανουρίου. Η Συντύχη έχει χάσει ένα αντικείμενο και για να μπορέσει να το ξαναβρεί, μην έχοντας άλλη δυνατότητα, κάνει ένα τάμα στον θεό, και το αντικείμενο αυτό βρίσκεται, αλλά δεν βρίσκεται όπως ήταν στην αρχή. Βρίσκεται αφού έχει υποστεί μια συγκεκριμένη επεξεργασία, έχει καεί, έχει καταστραφεί, και αυτός ο οποίος το πήρε το έχει τυλίξει σε ένα λινό ύφασμα.

Αυτού του είδους η επεξεργασία ενός πετραδιού υποδηλώνει, ότι το πετράδι χρησιμοποιήθηκε για μαγικούς λόγους· το γνωρίζουμε αυτό από άλλα κείμενα. Υπάρχουν αρχαία κείμενα που αναφέρονται στις μαγικές και ιατρικές ιδιότητες λίθων, είναι τα *Λιθικά* ή τα *Όρφως Λιθικά*. Είναι ποιητικά κείμενα τα οποία αναφέρονται στις ιδιότητες λίθων και από εκεί γνωρίζουμε, ότι πολλές φορές ακριβώς το κάψιμο μιας πέτρας είναι εκείνο το οποίο επιτρέπει στην πέτρα να αφήσει ελεύθερες τις θεραπευτικές της ιδιότητες. Και μάλιστα γνωρίζουμε και ότι τέτοιες πέτρες, υακίνθινες πέτρες, χρησιμοποιούνταν π.χ. για να δείξουν αν μια γυναίκα είναι έγκυος ή όχι ή γενικώς για γυναικολογικά προβλήματα – όπως θα δούμε αυτό έχει σημασία και σε αυτό το κείμενο. Ο κλέφτης επομένως, επεξεργάζεται με τον τρόπο αυτό την πέτρα και την τοποθετεί εκεί που ήταν στην αρχή.

Συνεχίζει το κείμενο:

Έτσι φανέρωσε ο θεός τη δύναμή του (ἐπιφάνεια), έκανε την επιφάνεια του, την 31η ημέρα, ακριβώς στη συμπλήρωση ενός μήνα. Θυμηθείτε ότι η επιγραφή αυτή είναι αφιερωμένη στον Μήνα, δηλαδή τον θεό ο οποίος εκπροσωπεί τον κύκλο του φεγγαριού, το όνομά του το ίδιο σημαίνει τον μήνα. Όταν λοιπόν το φεγγάρι είναι ολόγιομο, ο θεός εκδηλώνει τη δύναμή του. Με ποιον τρόπο; – και εδώ θα μου επιτρέψετε να αποδώσω το κείμενο ακριβώς με τα λόγια τα οποία χρησιμοποιεί η συγγραφέας του, δηλαδή η Συντύχη: και την 31η ημέρα την Απφία, την κόρη του Γλύκωνα, αυτή που το έκλεψε και το έκανε αυτό, ενώ ήταν παρθένα, την ξέσκισε (διέρρηξε).

Μπορείτε να φανταστείτε τι ιδέες, υπάρχουν πίσω από αυτή την έκφραση «διέρρηξε», ήταν παρθένα –δεν ήταν πλέον παρθένα βέβαια–, διότι το «διαρρήγνυμι» εδώ σχετίζεται με τη

ικανοποιήσει τις επιθυμίες των ανθρώπων αντί του θεού. Η Συντύχη, η κόρη του Απολλωνίου και της Μελτίνης, είναι αυτή που έγραψε την αφήγηση της τιμωρίας.

διάρρηξη του παρθενικού υμένα. Επομένως ο θεός τιμωρεί την κλέφτρα, επειδή η Συντύχη έκανε ένα τάμα.

Η ιστορία όμως δεν σταματάει εδώ, συνεχίζει η Συντύχη:

Επειδή η Συντύχη περιφρόνησε τη δύναμη του θεού, γιατί την παρακάλεσε η μητέρα της κοπέλας να μη μιλήσει (να σιγήσει), ο θεός τιμώρησε με οργή και αυτό, ότι δηλαδή δεν φανέρωσε η Συντύχη το θαύμα του και δεν ύμνησε τον θεό.

Βλέπουμε πάλι ότι ο θεός ενδιαφέρεται τα θαύματά του [και] η τιμωρία την οποία επιβάλλει στους αμαρτωλούς να γίνονται γνωστά. Έτσι η Συντύχη – είναι κατανοητό αυτό, την πλησίασε η γειτόνισσά της και της είπε: «Προς θεού μη μάθει κανένας, ότι το παιδάκι μου δεν είναι πλέον παρθένα, ποιος θα την παντρευτεί!» [και] προφανώς υπάρχουν και άλλα προβλήματα στις διαπροσωπικές σχέσεις σε εκείνη τη γειτονιά– αποφασίζει να μη μιλήσει, να μη πει τίποτα, παραβαίνοντας το τάμα της.

Και η επιγραφή συνεχίζει:

Γιατί την ανάγκασε, τιμωρώντας τον γιο της τον Ηρακλείδη, 13 ετών, να στήσει ομολογία της τιμωρίας στον τόπο του, δηλαδή το ιερό του θεού, γιατί προτίμησε να ικανοποιήσει τις επιθυμίες των ανθρώπων αντί για την επιθυμία του θεού. Η Συντύχη, η κόρη του Απολλωνίου και της Μελτίνης, είναι αυτή που έγραψε την αφήγηση της τιμωρίας.

Ορισμένα από τα στοιχεία είναι απόλυτα σαφή: ο θεός είναι οργισμένος για τη μη φανέρωση της δύναμής του και τιμωρεί όχι τον ένοχο, τη Συντύχη, αλλά το παιδί της. Βλέπουμε ότι και εδώ, [όπως] πολλές φορές, αυτό το οποίο θεωρείται θεϊκή τιμωρία είναι μια αρρώστια, κάποιο συμβάν αρνητικό, το οποίο γίνεται μέσα στον κύκλο της οικογένειας. Το τι έγινε στην πραγματικότητα, αυτό δεν μπορούμε να το ξέρουμε απόλυτα, αλλά ένα πιθανό σενάριο είναι: Η τέως παρθένα –δηλαδή εκείνη η οποία έκλεψε την πέτρα– έκλεψε την πέτρα, ακριβώς γνωρίζοντας τις μαγικές ιδιότητες της πέτρας, διότι είχε μείνει έγκυος και προσπαθούσε είτε να προκαλέσει αποβολή είτε με κάποιο τρόπο να απαλλαγεί από αυτήν την κατάσταση. Έκλεψε, έκαψε την πέτρα –γνωρίζουμε από τα Λιθικά του Ορφείως ότι η ανάδυση τέτοιων καπνών μπορούσε να χρησιμοποιηθεί γενικά σε γυναικολογικά προβλήματα– και στη συνέχεια τοποθέτησε την πέτρα εκεί από όπου την είχε πάρει.

Δεν αποκλείεται να έχουμε και μια άλλη ιστορία εδώ, δηλαδή: η τέως παρθένα να είχε χάσει την παρθενιά της όχι από τον θεό, ο οποίος επεφάνη την τριακοστή πρώτη μέρα, αλλά από τον άντρα της Συντύχης, και γι' αυτό τον λόγο να γνώριζε πού βρίσκεται η πέτρα, να έκλεψε την πέτρα και να έχουμε όλες αυτές τις λεπτομέρειες· αλλά αυτά τα αφήνω στη φαντασία σας. Το γεγονός, εκείνο το οποίο είναι απολύτως βέβαιο, είναι ότι έχουμε εδώ μία ακόμα περίπτωση που αυτό το οποίο έχει σημασία δεν είναι μόνον η τιμωρία της αμαρτίας, αυτό που έχει σημασία είναι η εξομολόγηση της αμαρτίας, ώστε να γνωρίσουν και άλλοι ποια είναι η θεϊκή τιμωρία, ώστε στο μέλλον να σέβονται τον θεό. Και αυτή η επιγραφή έχει μία συμβολική παράσταση, δηλαδή το σύμβολο του θεού επάνω στη στήλη. Όπως γνωρίζουμε τέτοιες παραστάσεις, τέτοια μεγάλα κείμενα τραβούσαν την προσοχή των πιστών, οι

οποίοι προσέρχονταν σε ένα ιερό και διάβαζαν δυνατά αυτά τα κείμενα ή όσοι δεν ήξεραν γραφή και ανάγνωση ζητούσαν από κάποιους ιερείς να τους τα διαβάσουν, ώστε να πληροφορηθούν ποιος ήταν ο λόγος για τον οποίο έγινε η ανάθεση μιας τέτοιας επιγραφής.

Ένα άλλο κείμενο⁴²:

Τη 2α του μηνός Πανήμου του 241ου έτους. Μεγάλοι θεοί είναι η Άρτεμις Αναΐτις και ο Μης Τιάμου. Είναι πάλι μια ενδιαφέρουσα ιστορία. Επειδή ο Ιουκούνδος άρχισε να συμπεριφέρεται σαν τρελός (έγένετο έν διαθέσι μανικῇ) και πολλοί διέδιδαν (και διαδιδόταν η φήμη), ότι του είχε δοθεί μαγικό φίλτρο (ένα φάρμακο, ένα δηλητήριο) από την πεθερά του, την Τατιά, και η Τατιάς έστησε σκήπτρο και κατέθεσε κατάρες ότι δήθεν για να βρει το δίκιο της, για τη φήμη που είχε διαδοθεί.

Αυτή είναι η προϊστορία: Ένας άνθρωπος συμπεριφέρεται σαν τρελός. Αμέσως στο χωριό κυκλοφορεί η φήμη, [ότι] η κακιά πεθερά είναι εκείνη η οποία κάτι του έδωσε, κάτι μαγικό, και τον τρέλανε. Η γυναίκα, κατά πάσα πιθανότητα, ήταν αθώα. Για να αποκαταστήσει το όνομά της –για να βρει το δίκιο της, όπως γράφει το κείμενο–, πηγαίνει στο ιερό και «θέτει κατάρες». Αυτό το οποίο κάνει είναι να καταριέται τον ίδιο της τον εαυτό για την περίπτωση που λέει ψέματα. Μπορούμε λίγο πολύ να υποθέσουμε τι γίνεται. Στήνει τα σκήπτρα, καταριέται τον εαυτό της λέγοντας: «Ορκίζομαι ότι είμαι αθώα· σε περίπτωση που δεν είμαι αθώα τότε να με τιμωρήσει ο θεός».

Και το κείμενο συνεχίζει:

Οι θεοί τής επέβαλαν τιμωρία που δεν μπόρεσε να ξεφύγει. Το ίδιο κι ο Σωκράτης, ο γιος της. Καθώς περνούσε από την είσοδο που οδηγούσε στο άλσος –εννοείται του ιερού–, κρατώντας ένα κλαδευτήρι για τα αμπέλια, το κλαδευτήρι έπεσε από το χέρι του στο πόδι του και χάθηκε (πέθανε δηλαδή) σε μονοήμερη τιμωρία.

Πάλι έχουμε το ίδιο μοτίβο. Δεν τιμωρείται η ίδια η Τατιάς για την επιορκία της ή την υποτιθέμενη επιορκία αλλά κάποιο μέλος της οικογένειάς της. Οι θεοί την τιμωρούν με τον θάνατο του γιου

⁴² 177. Εξομολογητική επιγραφή, Κόλλυδα (Λυδία), 156 μ.Χ., *Beichtinschriften**, αρ. 69:

Την 2α Πανήμου του 241ου έτους. Μεγάλοι (θεοί) είναι η Άρτεμις Αναΐτις και ο Μης Τιάμου. Επειδή ο Ιουκούνδος άρχισε να συμπεριφέρεται σαν τρελός και όλοι διέδιδαν τη φήμη ότι του είχε δοθεί μαγικό ποτό (ή δηλητήριο/ φάρμακον) από την πεθερά του, την Τατιά, και η Τατιάς έστησε σκήπτρο και κατέθεσε κατάρες στον ναό δήθεν για να βρει το δίκιο της, για τη φήμη που είχε διαδοθεί, οι θεοί τής επέβαλαν τιμωρία που δεν μπόρεσε να ξεφύγει. Το ίδιο κι ο Σωκράτης, ο γιος της. Καθώς περνούσε από την είσοδο που οδηγεί στο άλσος (του ιερού), κρατώντας κλαδευτήρι για τα αμπέλια, το κλαδευτήρι έπεσε από το χέρι του στο πόδι του κι έτσι χάθηκε με μονοήμερη τιμωρία. Μεγάλοι είναι λοιπόν οι θεοί στα Άζιτα. Ζήτησαν να λυθούν (ανακληθούν) το σκήπτρο και οι κατάρες που έγιναν στον ναό. Τα πήραν πίσω τα παιδιά του Ιουκούνδου και του Μοσχίου και εγγόνια της Τατιάς, η Σωκράτειρα, ο Μοσχάς, ο Ιουκούνδος και ο Μενεκράτης, κατευνάζοντας με κάθε τρόπο τους θεούς. Και από τώρα ευλογούμε (τους θεούς), αφού γράψαμε σε στήλη τις δυνάμεις (τα θαύματα) των θεών.

της. Μάλιστα έχει ενδιαφέρον μια ακόμα λεπτομέρεια. Το γεγονός ότι ο γιος της τιμωρείται την ίδια μέρα – «μονημερῆ» τιμωρία, δηλαδή οι θεοί δεν περιμένουν να τιμωρήσουν το κακό– και ότι η τιμωρία γίνεται κοντά στην είσοδο του ιερού· καθώς περνάει με το κλαδευτήρι, το κλαδευτήρι πέφτει στο πόδι του, μάλλον κόβεται κάποια αρτηρία και πεθαίνει την ίδια μέρα.

Μεγάλοι είναι λοιπόν οι θεοί στα Άζιτα. Ζήτησαν να λυθούν, να ανακληθούν δηλαδή, το σκήπτρο και οι κατάρες που έγιναν στον ναό. Το πήραν πίσω τα παιδιά του Ιουκούνδου και του Μοσχίου, δηλαδή της γυναίκας του, και τα εγγόνια της Τατιάς, η Σωκράτειρα, ο Μοσχάς, ο Ιουκούνδος και ο Μενεκράτης, κατευνάζοντας με κάθε τρόπο τους θεούς. Και από τώρα ευλογούμε τους θεούς, αφού γράψαμε σε στήλη τις δυνάμεις των θεών.

Πάλι βλέπουμε ότι το τέλος της τιμωρίας και της θεϊκής οργής δεν γίνεται από την υποτιθέμενη ένοχο, αλλά από τα παιδιά της και τα εγγόνια της. Η Τατιάς όπως και ο γιός της έχουν πεθάνει, αλλά τα παιδιά και τα εγγόνια, για να θέσουν τέλος σε αυτήν την τιμωρία των θεών, πηγαίνουν στο ιερό σε συζητήσεις με τους ιερείς, προσδιορίζουν ως αιτία της τιμωρίας ακριβώς την υποτιθέμενη επιορκία της γιαγιάς και μητέρας τους και θέτουν έτσι τέλος σε αυτήν την τιμωρία με την ανάθεση της στήλης.

Ένα άλλο κείμενο⁴³:

Μεγάλος ο Δίας που είναι ιδρυμένο το ιερό του στις Δίδυμες Δρύες (στις δίδυμες βελανιδιές) και η δύναμη του θεού. Επειδή ο Μηνόφιλος αγόρασε ξύλα που ανήκαν στο ιερό, τιμωρήθηκε από τον θεό. Και αφού έπαθε πολλά, μετά ο θεός πρόσταξε τον γιο του τον Μηνόφιλο να αφαιρέσει την αμαρτία του πατέρα του. Αυτό μέχρι στιγμής δεν μας προσφέρει τίποτα καινούριο, στη συνέχεια όμως το κείμενο λέει: Παραγγέλλει σε όλους τους ανθρώπους ότι δεν πρέπει να καταφρονούν τον θεό. Και έστησε μαρτυρία το 376ο έτος την 30η του μηνός Δαισίου.

Πάλι έχουμε ένα κείμενο το οποίο συμπληρώνεται με μια εντολή, με μια θεϊκή εντολή προς τους ανθρώπους να μην παραβλέπουν, να μην περιφρονούν τη δύναμη του θεού και αυτού του είδους οι παραγγελίες ή εντολές, είναι εκείνες οι οποίες μας δείχνουν τον λόγο για τον οποίο γινόταν η καταγραφή αυτών των εγκλημάτων.

⁴³ 178. Εξομολογητική επιγραφή, Σαΐτται 191 μ.Χ., *Beichtinschriften**, αρ. 9:

Μεγάλος ο Δίας που το ιερό του είναι ιδρυμένο στις Δίδυμες Δρύες και οι δυνάμεις του. Επειδή ο Μηνόφιλος αγόρασε ξύλα που ανήκαν στο ιερό τιμωρήθηκε από τον θεό. Και αφού έπαθε πολλά, μετά πρόσταξε τον γιο του, τον Μηνόφιλο να αφαιρέσει την αμαρτία του πατέρα του. Παραγγέλλει σε όλους τους ανθρώπους ότι δεν πρέπει να καταφρονούν τον θεό. Και έστησε μαρτυρία. Το 376ο έτος, την 30η Δαισίου.

Ένα άλλο πάλι κείμενο από το ίδιο ιερό⁴⁴:

Μεγάλος ο Δίας των Διδύμων Δρυών. Ο Στρατόνικος, ο γιος του Ευαγγέλου, αγνόησε τον Δία Διδυμίτη και έκοψε μια δρυ. Ο θεός έδειξε τη δύναμή του, επειδή δεν έδειχνε πίστη στον θεό, και έκανε όλους στο σπιτικό του ισοθάνατους (ΟΛΟΔΟΥΜΕ *ισοθανάτους*). Και αφού σώθηκε από μεγάλο κίνδυνο, έκανε αυτό το αφιέρωμα εκφράζοντας την ευχαριστία του.

Πάλι έχουμε εδώ γνωστά στοιχεία, βλέπουμε εδώ μια ολόκληρη οικογένεια να καταδιώκεται από την οργή του θεού επειδή κάποιος, ένα άτομο, έκοψε δέντρα από το ιερό του Δία. Μερικές φορές τα κείμενα αυτά, που χαρακτηρίζουμε εξομολογητικές επιγραφές, δεν είναι εξομολογήσεις, αλλά είναι αναθέσεις, αφιερώματα ανθρώπων, οι οποίοι οι ίδιοι δεν έχουν τιμωρηθεί, αλλά έχουν δει άλλους να τιμωρούνται· οι ίδιοι έχουν ευνοηθεί από τους θεούς. Επομένως αυτά τα κείμενα είναι ουσιαστικά μαρτυρίες θεοδικίας, μαρτυρίες θεϊκής οργής.

Ένα από αυτά τα κείμενα έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι ξεκινάει με μια σειρά από επιφωνήσεις⁴⁵:

Μεγάλη είναι η Μητέρα του Μήνα Αξιοττηνού! Στη συνέχεια κάποιος αναφέρει για ποιον λόγο έχει κάνει τη στήλη. Ο Γλύκων, γιος του Απολλωνίου, και το Μύρτιον, η γυναίκα του Απολλωνίου, έστησαν αυτόν τον έπαινο για τον Μήνα Ουράνιο και τον Μήνα Αξιοττηνό που βασιλεύει στα Αξίотта, για τη σωτηρία τους και για τη σωτηρία των παιδιών τους. Εδώ έχει πολύ ενδιαφέρον, ακούμε τη φωνή του Γλύκωνα, ο οποίος εξηγεί για ποιον λόγο στήνει τη στήλη· μιλάει σε 'μας απευθείας απευθυνόμενος στον θεό: Γιατί εσύ, κύριε, έδειξες συμπόνια όταν ήμουν αιχμάλωτος. Αυτή είναι η αιτία, τον λύτρωσε από την αιχμαλωσία.

Μετά έχουμε μια σειρά από επιφωνήσεις και θα πρέπει να φανταστείτε και τους πιστούς αλλά και όλο το ακροατήριο που είναι μαζεμένο στο ιερό, όταν διαβάζεται αυτό το κείμενο, να φωνάζει.

⁴⁴ 179. Εξομολογητική επιγραφή, Σαϊτται, 194 μ.Χ., *Beichtinschriften**, αρ. 10:

Μεγάλος ο Δίας των Διδύμων Δρυών. Ο Στρατόνικος, γιος του Ευαγγέλου, αγνόησε τον Δία Διδυμίτη και έκοψε μια δρυ. Ο θεός έδειξε τη δύναμή του, επειδή δεν έδειχνε πίστη, και έκανε όλους στο σπιτικό του ισοθάνατους. Και αφού σώθηκε από μεγάλο κίνδυνο, έκανε αυτό το αφιέρωμα εκφράζοντας την ευχαριστία του. Και παραγγέλλω ποτέ κανείς να μην περιφρονήσει τη δύναμή του και να κόψει δρυ. Το έτος 279, 18η Πανήμου.

⁴⁵ 180. Αφιέρωμα, Λυδία, 57 μ.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* LIII 1344:

Μεγάλη είναι η Μητέρα του Μήνα Αξιοττηνού! Ο Γλύκων, γιος του Απολλωνίου, και η Μυρτίον, η γυναίκα του Απολλωνίου, έστησαν αυτόν τον έπαινο για τον Μήνα Ουράνιο και τον Μήνα Αξιοττηνό που βασιλεύει στα Αξίотта, για τη σωτηρία τους και τη σωτηρία των παιδιών τους.

– Γιατί εσύ, κύριε, έδειξες συμπόνια όταν ήμουν αιχμάλωτος. Μεγάλη είναι η οσιότητά σου! Μεγάλη η δικαιοσύνη σου! Μεγάλη η νίκη! Μεγάλη η νέμεσίς σου! Μεγάλο το Δωδεκάθεο που είναι ιδρυμένο κοντά σου!

– Γιατί ο γιος του αδελφού μου, ο Δημαίνετος, με αιχμαλώτισε. Γιατί παράτησα τις υποθέσεις μου για να σε βοηθήσω, σαν να ήσουν παιδί μου, κι εσύ με κράτησες δεσμώτη, σαν να ήμουν εγκληματίας κι όχι ο πατρικός σου θεός. Τώρα μεγάλος είναι ο Μήνας, που βασιλεύει στα Αξίотта. Μου έδωσες το δίκιο μου. Σε επαινώ.

Μεγάλη είναι η οσιότητά σου! Μεγάλη η δικαιοσύνη σου! Μεγάλη η νίκη! Μεγάλη η νέμεσίς σου! (δηλαδή η εκδικητική οργή του Θεού), Μεγάλο το Δωδεκάθεο που είναι ιδρυμένο κοντά σου! Συνεχίζει ο Γλύκων: Γιατί ο γιος του αδελφού μου, ο Δημαίνετος, με αιχμαλώτισε. Και μετά γυρίζει στον Δημαίνετο τον άνθρωπο που τον αιχμαλώτισε, τον ανιψιό του: Γιατί παράτησα τις υποθέσεις μου για να σε βοηθήσω, σαν να ήσουν παιδί μου, κι εσύ με κράτησες δεσμώτη, σαν να ήμουν εγκληματίας κι όχι ο πατρικός σου θεός.

Όπως βλέπετε, αυτό το κείμενο είναι λίγο πολύ σαν ένα μαγνητοφωνημένο κείμενο του διαλόγου ο οποίος γίνεται μέσα στο ιερό. Είναι ένα κείμενο το οποίο έχει πολύ προφορικότητα και γι' αυτό τον λόγο επίσης αυτές οι επιγραφές έχουν τέτοιο ενδιαφέρον. Αφού λοιπόν ξεκαθαρίζεται ποια είναι η κατάσταση –ο Γλύκων είχε αιχμαλωτισθεί από τον ανιψιό του, ο ανιψιός του τιμωρήθηκε από τον θεό και αναγκάστηκε να τον απελευθερώσει–, τώρα έρχονται όλοι μαζί στο ιερό και παρουσία ενός μεγάλου κοινού αρχίζουν μαζί τις επιφωνήσεις:

Μεγάλος είναι ο Μήνας, που βασιλεύει στα Αζίσττα. Μου έδωσες το δίκιο μου. Σε επαινώ.
Ενδιαφέρον έχει και το τέλος αυτής της επιγραφής: Μου έδωσες δίκιο σε επαινώ.

Είναι αυτό το στοιχείο της αμοιβαιότητας στο οποίο αναφέρθηκα με μια άλλη ευκαιρία σε αυτό το μάθημα το «do ut des», το δούναι και λαβείν, ότι ο άνθρωπος επαινεί τον θεό όταν ο θεός δείξει τη δύναμή του. Δεν τον επαινεί γενικά, τον επαινεί ακριβώς επειδή έχει γνωρίσει την εμπειρία της θεϊκής βοήθειας. Και αυτό μου επιτρέπει να φτάσω στο τελικό συμπέρασμα αυτών των κειμένων. Αυτά τα κείμενα μάς δείχνουν τι σημαίνει θρησκεία σε αυτές τις κοινότητες: Θρησκεία είναι η πίστη στη δύναμη του θεού, μια πίστη η οποία όμως στηρίζεται σε εμπειρία, εμπειρία συναισθηματική του φόβου, της ευγνωμοσύνης, της ελπίδας, της τραγωδίας, της λύπης και είναι μια εμπειρία η οποία ενδυναμώνεται με τελετουργίες. Ποια είναι η τελετουργία; Η τελετουργία είναι η ανάθεση της στήλης, η επίσκεψη του ιερού και η κατά καιρούς ανάγνωση αυτής της στήλης, ώστε οι άνθρωποι να θυμούνται πάντα ποια είναι η δύναμη του θεού. Ένα κείμενο εκφράζει πάρα πολύ χαρακτηριστικά αυτήν την αλληλουχία ανάμεσα στη μνήμη, στη θύμηση ενός γεγονότος το συναίσθημα και τη στάση, τη σωστή στάση απέναντι στους θεούς.

Είναι ένα κείμενο⁴⁶ το οποίο γράφει ότι υπάρχει Νέμεσις (ἔστι θεά Νέμεσις. πρὸς τὰ δίκαια βλέπε!). Υπάρχει μια θεά της θεϊκής τιμωρίας γι' αυτόν τον λόγο να σέβεσαι τη δικαιοσύνη. Βλέπουμε εδώ αυτήν την αλληλουχία, που έχουν διαπιστώσει και οι νευροβιολόγοι, ανάμεσα στην προσοχή, τη μνήμη, το συναίσθημα και τη λήψη αποφάσεων. Η επιγραφή τραβά την προσοχή του προσκυνητή. Η ιστορία τού θυμίζει ένα παρελθόν γεγονός. Η μνήμη του γεγονότος διεγείρει το συναίσθημα του φόβου

⁴⁶ 181. Επιτύμβιο μνημείο, Ιουλία Γόρδος, αυτοκρατορική εποχή, *Supplementum Epigraphicum Graecum* XXX 1480:

Υπάρχει θεά Νέμεσις (τιμωρία). Κοίταζε (να πράττεις) αυτά που είναι δίκαια ([ἔστι θε]ὸς Νέμεσις. [πρὸς τὰ δίκ]αια βλέπε!).

απέναντι στον θεό και αυτό οδηγεί στον σωστό τρόπο ζωής. Προς τα δίκαια βλέπε! Να σέβεσαι τη δικαιοσύνη.

5.3 Μεγαθεισμός

V5.3.1 Η αναζήτηση του μεγάλου θεού (17')

<https://youtu.be/7S6vYeYsLl0>

απομαγνητοφώνηση Tal & kathryn / αντιπαράβολή krasisi

Στα περασμένα μαθήματα είδαμε τη σημασία που έχει για τη θρησκεία της ελληνιστικής εποχής και των αυτοκρατορικών χρόνων η αισθητική κατά την τέλεση τελετουργιών, τη σημασία που έχει η υμνωδία ως μια μορφή πνευματικής επικοινωνίας ανάμεσα στον άνθρωπο και το θείο, τη σημασία και την έμφαση που δίδεται στο θέμα της επιφάνειας των θεών, δηλαδή στο γεγονός ότι οι θεοί εκδηλώνουν τη θέλησή τους και τη δύναμή τους, αλλά και την προσπάθεια που καταβάλλουν οι άνθρωποι να έρθουν σε άμεση επικοινωνία με το θείο μέσα από τη μύηση σε κάποια μυστηριακή λατρεία.

Σε όλες αυτές τις περιπλανήσεις μας στη θρησκεία της ελληνιστικής εποχής και των αυτοκρατορικών χρόνων είδαμε επίσης τη σημασία την οποία παίζουν η μνήμη, π.χ. στις αφηγήσεις θαυμάτων, στην τέλεση μυστηρίων και την ανάκληση στη μνήμη μύθων αλλά και στον εορτασμό ιστορικών επετείων, δηλαδή στην ανάκληση στη μνήμη παρελθόντων γεγονότων σε συνάρτηση πάντοτε με τη λατρεία των θεών.

Στο τελευταίο αυτό μάθημα θα προσπαθήσω να παρουσιάσω πως όλα αυτά τα στοιχεία που φαίνονται ίσως να μη συνδέονται μεταξύ τους καταλήγουν σε μια αρκετά δραματική αλλαγή της θρησκευτικότητας στους αυτοκρατορικούς χρόνους: στη δημιουργία ενός νέου είδους θρησκευτικής αφοσίωσης, μιας νέας σχέσης ανάμεσα στους ανθρώπους και τον θεό. Αυτό το φαινόμενο έχει παρατηρηθεί από πολλούς μελετητές της θρησκείας, κυρίως στους αυτοκρατορικούς χρόνους και ιδιαίτερα στην ύστερη αρχαιότητα, και ένας όρος που χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει αυτή τη νέα μορφή αφοσίωσης των ανθρώπων στους θεούς είναι ο όρος «μονοθεισμός», όχι ο μονοθεϊσμός με την έννοια που χρησιμοποιείται για τον χριστιανισμό ή την ιουδαϊκή λατρεία, αλλά ένας ειδωλολατρικός ή εθνικός μονοθεισμός. Επειδή η έννοια του μονοθεϊσμού φυσικά υποδηλώνει, υπονοεί την ύπαρξη ενός μόνον θεού, που η ύπαρξή του αποκλείει την ύπαρξη άλλων θεών, μερικές φορές αυτού του είδους ο «μονοθεισμός» χαρακτηρίζεται ως «ήπιος μονοθεισμός», στα αγγλικά «soft monotheism»· ένας «ήπιος μονοθεισμός». Μία άλλη έκφραση η οποία χρησιμοποιείται είναι η έκφραση του «ενοθεϊσμού», δηλαδή η ιδέα ότι διάφοροι θεοί που λατρεύονται με διαφορετικά ονόματα αποτελούν εκφάνσεις και εκφράσεις ενός θεού, εξού και η έκφραση «ενοθεϊσμός», η οποία έκφραση ανάγεται σε μια επιφώνηση που εμφανίζεται από τους ελληνιστικούς χρόνους: η επιφώνηση «εἷς θεός», «ένας θεός», «Ζεύς, Ἥλιος, Σάραπις, εἷς θεός», «ένας είναι ο Δίας, ο Ἥλιος και ο Σάραπις».

Η έννοια του μονοθεϊσμού και του ενοθεϊσμού έχουν προβλήματα. Και το πρόβλημα είναι βέβαια ότι, όταν χρησιμοποιούμε την έννοια του μονοθεϊσμού, υπονοούμε ότι εκείνος ο οποίος πιστεύει σε έναν θεό αποκλείει την ύπαρξη άλλων θεών. Και αυτό είναι κάτι το οποίο δεν χαρακτηρίζει τη λατρεία στους αυτοκρατορικούς χρόνους, αν εξαιρέσουμε τον χριστιανισμό, αλλά ακόμα και στον πρώιμο χριστιανισμό, η έννοια του μονοθεϊσμού δεν είναι εντελώς ανεπτυγμένη. Για τον λόγο αυτό έχουν

προταθεί και άλλες εκφράσεις, π.χ. η έκφραση της «μονολατρείας» –όχι μονοθεϊσμός αλλά «μονολατρεία»–, δηλαδή η αφοσίωση κάποιου πιστού σε μία συγκεκριμένη λατρεία. Είναι ένας όρος τον οποίον εισήγαγε στην έρευνα η ιστορικός της ύστερης αρχαιότητας και θρησκευολόγος Πολύμνια Αθανασιάδη και ανταποκρίνεται πραγματικά σε ουσιώδη χαρακτηριστικά της λατρείας σε αυτή την εποχή.

Ο λόγος που εγώ χρησιμοποιώ έναν διαφορετικό όρο, τον όρο του «μεγαθεισμού», είναι το γεγονός, ότι αυτό το οποίο αναδεικνύεται από τις πηγές είναι ότι το ερώτημα, που απασχολεί τους ανθρώπους αυτής της εποχής, δεν είναι ο αριθμός των θεών, αλλά η ποιότητα της θεϊκής δύναμης. Τα ερωτήματα που θέτουν δεν είναι ερωτήματα ποσότητας –υπάρχει ένας θεός (εἷς θεός, μονοθεϊσμός, ενοθεϊσμός, μονολατρεία–, αλλά η ποιότητα, δηλαδή ποιες είναι οι βασικές ιδιότητες του θεού. Πώς μπορούμε να το αναγνωρίσουμε αυτό; Καταρχήν αυτή την εποχή –και όταν αναφέρομαι σε αυτήν την εποχή, αναφέρομαι κυρίως στους αυτοκρατορικούς χρόνους, δηλαδή τον ύστερο 1ο, τον 2ο και τον 3ο μ.Χ. αιώνα– διαδίδονται χρησμοί, τους οποίους χαρακτηρίζουμε «θεοσοφικούς χρησμούς», μέσα από τους οποίους οι ίδιοι οι θεοί χαρακτηρίζουν τη δύναμή τους και εξηγούν την ουσία της θεϊκής δύναμης.

Ένας χρησμός, ο οποίος φυλάσσεται σε ένα χειρόγραφο στο Τύμπινγκεν (Tübingen) – η λεγόμενη Theosophia Tubingensis–, περιέχει ακριβώς αυτό το ερώτημα, το οποίο έθεσε κάποιος: υπάρχει κάποιος θεός ο οποίος έχει μεγαλύτερη εξουσία πάνω στους υπόλοιπους θεούς; Οι θεοσοφικοί αυτοί χρησμοί έχουν ιδιαίτερη σημασία, διότι μας δείχνουν ποια είναι τα βασικά ερωτήματα τα οποία απασχολούν τους ανθρώπους στους αυτοκρατορικούς χρόνους.

Ο σημαντικότερος από αυτούς τους θεοσοφικούς χρησμούς είναι ένας χρησμός που δόθηκε από τον Απόλλωνα στο μαντείο του στην Κλάρο της Μικράς Ασίας. Το μαντείο του Απόλλωνα Κλαρίου ήταν ένα από τα σημαντικότερα μαντεία της αυτοκρατορικής εποχής που δεχόταν επισκέψεις πιστών από διάφορες πόλεις, κάθε χρονιά. Οι πιστοί λάτρευαν τον Απόλλωνα με ύμνους και πραγματοποιούσαν «θεωρίες», δηλαδή έστελναν θρησκευτικές πρεσβείες από διάφορες πόλεις, και ένας από τους χρησμούς αυτούς, που παραδίδεται τόσο σε επιγραφή όσο και σε χειρόγραφο, μας δίνει τις βασικές ιδιότητες του θείου, όπως τις κατανοεί ο ίδιος ο Απόλλων⁴⁷:

Ο θεός, λοιπόν, σύμφωνα με αυτόν τον χρησμό, είναι «αὐτοφυής», δηλαδή δεν τον έχει δημιουργήσει κάποιος άλλος. Είναι «ἀδίδακτος», δεν έχει μορφωθεί, δεν έχει παιδευτεί, δεν έχει δεχτεί διδαχή από κάποιον άλλον· είναι «ἀμήτωρ», είναι ένας θεός ο οποίος γεννήθηκε χωρίς μητέρα· είναι «πολυώνυμος», δεν χωράει η δύναμή του μέσα σε ένα συγκεκριμένο όνομα· κατοικεί μέσα στη φωτιά.

⁴⁷ 182. Ο θεοσοφικός χρησμός του Απόλλωνα Κλαρίου, Οινόανδα, 2ος αι. μ.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* XXVII 933:

Γεννημένος από μόνος του, αδίδακτος, χωρίς μητέρα, ακλόνητος, δεν χωρά σε ένα όνομα, πολυώνυμος, κατοικεί μέσα στη φωτιά, αυτό είναι ο θεός. Εμείς, οι άγγελοι, είμαστε μικρό κομμάτι του θεού. Σε σένα που ρωτάς, τι είναι ο θεός, σου ανακοίνωσε ότι ο θεός είναι ο αιθέρας που βλέπει τα πάντα. Σε αυτόν θα πρέπει να προσεύχεσαι στη χαραυγή, κοιτώντας προς την ανατολή.

(αὐτοφυής, ἀδίδακτος, ἀμήτωρ, ἀστυφέλικτος, | οὔνομα μὴ χωρῶν, πολυώνυμος, ἐν πυρὶ ναίων, | τοῦτο θεός·
μεικρὰ δὲ θεοῦ μερὶς ἄγγελοι ἡμεῖς. | τοῦτο πευθομένοισι θεοῦ περὶ ὅστις ὑπάρχει, | αἰθέρα πανδερκῇ θεὸν
ἔννεπεν, εἰς ὃν ὁρῶντας | εὐχέσθ' ἡώους πρὸς ἀντολίην ἔσορῶντας).

Και συνεχίζει ο Απόλλων: αυτό είναι ο θεός, εμείς, οι υπόλοιποι θεοί –όχι δηλαδή «ο θεός», αλλά οι θεοί όπως ο Απόλλων, ο Ερμής, η Άρτεμις, η Δήμητρα– είμαστε μια μικρή μερίδα του θεού, είμαστε οι άγγελοί του, οι αγγελιοφόροι του, και στη συνέχεια στον χρησμό αυτό δίνει την εντολή στους πιστούς να λατρεύουν τον θεό με έναν συγκεκριμένο τρόπο. Σας διαβάζω πάλι τη μετάφραση του κειμένου:

Γεννημένος από μόνος του, αδίδακτος, χωρίς μητέρα, ακλόνητος, δεν χωρά σε ένα όνομα, πολύνυμος, κατοικεί μέσα στη φωτιά, αυτό είναι ο θεός. Εμείς, οι άγγελοι, είμαστε μικρό κομμάτι του θεού. Σε σένα που ρωτάς, τι είναι ο θεός, σου ανακοίνωσε ότι ο θεός είναι ο αιθέρας που βλέπει τα πάντα. Σε αυτόν θα πρέπει να προσεύχεσαι στη χαραυγή, κοιτώντας προς την ανατολή.

Όπως βλέπετε ο χρησμός αυτός δόθηκε επειδή κάποιος πλησίασε το Μαντείο με το ερώτημα: τι είναι ο θεός· και αυτή είναι η απάντηση την οποία πήρε. Πολλά από τα στοιχεία που βρίσκουμε σε αυτόν τον χρησμό, που ερμηνεύει τη δύναμη και την οντότητα του θεού, βρίσκονται σε άλλες θρησκευτικές ομάδες: π.χ. η έννοια του αυτογενούς θεού. Ενός θεού ο οποίος δεν έχει δημιουργηθεί από κάποιον άλλον θεό, δηλαδή αυτό αποτελεί μια αναίρεση των παλαιών θεογονιών που πιστεύουν στη διαδοχή θεών: ο Ουρανός γεννάει τον Κρόνο, ο Κρόνος τους άλλους θεούς και τον Δία μαζί, ο Ουρανός και η Γαία, ο Κρόνος και η Ρέα· αυτά τα ζευγάρια γεννούν συνεχώς θεούς. Η έννοια του αυτογενούς θεού απορρίπτει αυτή την παλαιά θεογονία και υποστηρίζει ότι ο θεός δεν έχει δημιουργηθεί από κάποιον άλλο θεό.

Επίσης η άποψη ότι ο θεός κατοικεί μέσα στη φωτιά, δηλαδή κάποια σύνδεση με το στοιχείο του ήλιου, είναι επίσης μια άποψη η οποία συναντάται στους Ορφικούς, στους οποίους έχω αναφερθεί σε προηγούμενο μάθημα. Επίσης η άποψη ότι ένας υπέρτατος θεός εξυπηρετείται από πολύμοχθους αγγέλους, δηλαδή από αγγελιαφόρους οι οποίοι κοπιάζουν, είναι επίσης μια ιδέα διαδεδομένη τόσο σε εθνικές, ελληνικές λατρείες, όσο και, φυσικά, σε λατρείες στον Ιουδαϊσμό και σε λατρείες της Εγγύς Ανατολής.

Αυτές οι ιδέες, που ξεκινούν από ιερά, στη συνέχεια διαδίδονται σταδιακά και μπορούμε να δούμε στοιχεία τους ακόμα και σε πολύ απομακρυσμένες περιοχές, σε κείμενα, που μπορεί να μην είναι θρησκευτικού χαρακτήρα αλλά να είναι επιτύμβια μνημεία, βρίσκουμε αυτές τις ιδέες να εκφράζονται, [και] σε αφιερώματα πιστών· και αυτό δείχνει τη διάδοση θρησκευτικών ιδεών. Η διάδοση θρησκευτικών ιδεών στους αυτοκρατορικούς χρόνους είναι αρκετά εύκολη, επειδή υπάρχει πολύ μεγάλη κινητικότητα, μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών, λόγω της ενότητας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Παραδείγματος χάριν σε μία αφιέρωση η οποία έχει βρεθεί στην πόλη της Αμάστριδος, δηλαδή στη Μαύρη Θάλασσα, και χρονολογείται στον 2ο ή 3ο μ.Χ. αιώνα βρίσκουμε κάποιες απηχήσεις αυτής της ιδέας για το θείο που εκφράζει ο χρησμός του Κλαρίου Απόλλωνα.

Το κείμενο αναφέρει⁴⁸:

⁴⁸ 183. Αφιέρωμα στον Δία Ύψιστο, Άμαστρις, 2ος-3ος αι. μ.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* L 1225:

Μετά από εντολή του μακρυμάλλη θεού, στήθηκε αυτός ο βωμός για τον Ύψιστο Θεό, που εξουσιάζει τα πάντα και είναι αόρατος, αλλά κοιτάζει πώς να απομακρύνει το τρομερό θανατικό από τους θνητούς.

Μετά από εντολή του μακρυμάλλη Θεού, ο μακρυμάλλης θεός είναι βέβαια ο Απόλλων, στήθηκε αυτός ο βωμός για τον Ύψιστο Θεό, όχι για κάποιον συγκεκριμένο θεό, έναν θεό ο οποίος έχει ένα όνομα, αλλά για τον θεό που ο μόνος του χαρακτηρισμός είναι ύψιστος. Είναι ο θεός ο οποίος είναι υπέρτατος, είναι ο θεός ο οποίος εξουσιάζει από ψηλά και είναι ένας θεός ο οποίος υμνείται, υψώνεται μέσα από ένα είδος πνευματικής λατρείας, μέσα από ύμνους και αρεταλογίες, δηλαδή μέσα από έπαινο της δύναμής του. Αυτός ο θεός εξουσιάζει τα πάντα και είναι αόρατος, αλλά κοιτάζει πώς να απομακρύνει το τρομερό θανατικό από τους θνητούς.

Αυτό το αφιέρωμα μάλλον στήθηκε στα χρόνια μιας μεγάλης πανώλης στον ύστερο 2ο μ.Χ. αιώνα, όταν οι άνθρωποι είχαν την αγωνία να δεχθούν τη θεϊκή προστασία από τον φοβερό αυτό λοιμό, ο οποίος διαδόθηκε κατά τη διάρκεια των πολέμων μεταξύ Ρωμαίων και Πάρθων. Αυτό το οποίο εκφράζει αυτό το κείμενο είναι η ιδέα ενός θεού ο οποίος δεν έχει όνομα, γι' αυτόν τον λόγο χαρακτηρίζεται ως Θεός Ύψιστος. Ένας θεός ο οποίος δείχνει τη θεϊκή του δύναμη, προστατεύοντας τους ανθρώπους, ένας θεός, επομένως, ο οποίος βρίσκεται κοντά στους θνητούς αλλά εκεί είναι ένας θεός ο οποίος είναι ανώτερος από άλλους θεούς, διότι αυτή την εντολή για την ίδρυση του βωμού τη δίνει όχι ο Ύψιστος Θεός αλλά ο μακρυμάλλης θεός, δηλαδή ο Απόλλων. Ο Απόλλων είναι και αυτός θεός αλλά θεός σε κατώτερη θέση, ένας αγγελιαφόρος, ένας άγγελος του Ύψιστου Θεού.

Καταλαβαίνετε από τέτοια κείμενα για ποιον λόγο είναι δύσκολο να χρησιμοποιήσουμε για αυτού του είδους τη θρησκευτικότητα έναν όρο όπως μονοθεϊσμός ή ενοθεϊσμός. Διότι αυτό το οποίο εκφράζουν αυτά τα κείμενα δεν είναι η έννοια του ενός ή του μοναδικού θεού, [αλλά] είναι η έννοια του μεγάλου θεού, του ισχυρού θεού· γι' αυτόν τον λόγο χρησιμοποιώ την έκφραση «μεγαθεϊσμός». Η έκφραση αυτή ανάγεται σε μια επιφώνηση, σε μια επίκληση την οποία συναντούμε σε αυτή την περίοδο, την επίκληση «μέγας θεός» – ο θεός είναι μέγας. Αυτό το οποίο εκφράζει αυτή η έκφραση είναι η ισχυρή παρουσία του θεού, όχι ότι ο θεός έχει απλώς μία δύναμη, αλλά δεν την εκδηλώνει, το γεγονός ότι ο θεός είναι παρών, εκδηλώνει τη δύναμή του με θαύματα, με την προστασία τη οποία προσφέρει στους ανθρώπους. Μερικές φορές αυτή η έκφραση «μέγας θεός» συνοδεύεται και από τη έκφραση «εἷς θεός». Το αριθμητικό «εἷς» εδώ δεν έχει τη σημασία ένας –ένας και μοναδικός–, αλλά έχει τη σημασία τού «διαφορετικός από όλους τους άλλους». Είναι πολύ κοντά στον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούμε σήμερα μερικές φορές το αριθμητικό «ένας» ή «μία»: «ένα είναι το κόμμα», «μία είναι η ομάδα»· φυσικά μία ομάδα η οποία είναι η μόνη και μοναδική δεν μπορεί ποτέ να δείξει τη δύναμή της, διότι δεν θα παίζει εναντίον καμιάς άλλης ομάδας. Η έννοια τού «μία είναι η ομάδα» εκφράζει το γεγονός ότι είναι μία η ομάδα η οποία αξίζει πραγματικά. Με την ίδια έννοια χρησιμοποιείται και η έκφραση «εἷς θεός» σε αυτή την εποχή, δηλαδή ένας είναι ο θεός ο οποίος πραγματικά αξίζει τον χαρακτηρισμό «θεός». Δεν αποκλείει την ύπαρξη άλλων θεών, απλώς προβάλλει περισσότερο τη δύναμη ενός συγκεκριμένου θεού: αυτή είναι η έννοια του μεγαθεϊσμού.

Όπως είπα προηγουμένως, αυτές οι θρησκευτικές ιδέες, οι οποίες είναι αρκετά διαδεδομένες, μπορούν να εκφραστούν και σε κείμενα τα οποία δεν είναι άμεσα θρησκευτικού χαρακτήρα, δηλαδή

δεν είναι χρησμοί ή δεν είναι αφιερώματα ή ιεροί νόμοι, αλλά είναι απλά κείμενα όπως π.χ. επιτύμβια μνημεία. Στην Κέρκυρα έχει βρεθεί ένα επιτύμβιο επίγραμμα, που χρονολογείται τον 2ο ή τον 3ο μ.Χ. αιώνα, στο οποίο το άτομο το οποίο έχει ταφεί σε αυτό το μνημείο εκφράζει μέσα από τον τάφο – δηλαδή επικοινωνεί με τους περαστικούς– με μία βεβαιότητα η οποία σχεδόν μοιάζει με ένα είδος χρησμού, μια συγκεκριμένη άποψη για τη θεϊκή δύναμη.

Το κείμενο αυτό αναφέρει⁴⁹:

Πολλοί αθάνατοι δαίμονες –οι δαίμονες είναι οι κατώτεροι θεοί– έχουν την έδρα τους στον Όλυμπο, αλλά ο θεός τους είναι ο μεγάλος πατέρας, που έθεσε σε τάξη τον κόσμο.

Βρίσκουμε και σε αυτό το κείμενο ακριβώς την ίδια ιδέα ενός πολυθεϊσμού της ύπαρξης πολλών θεών, οι οποίοι όμως βρίσκονται κάτω από την εξουσία ενός μεγάλου θεού. Ο πατέρας αυτός, ο μεγάλος θεός, είναι εκείνος ο οποίος έθεσε σε τάξη τον κόσμο, είναι δηλαδή μία κοσμική δύναμη η οποία ξεφεύγει από τα όρια των δυνάμεων των απλών θεών. Είναι εκείνος ο οποίος έδωσε εντολή στη Σελήνη να ακολουθεί τη νύκτα και στον ήλιο να ακολουθεί την ημέρα.

Τέτοιου είδους κείμενα μάς δείχνουν τη μεγάλη διάδοση συγκεκριμένων θρησκευτικών ιδεών, αλλά μας δείχνουν και την αγωνία την οποία έχουν οι άνθρωποι αυτής της εποχής –όχι κάποιοι διανοούμενοι, αλλά απλοί άνθρωποι– να βρουν μια απάντηση στο βασικό μεταφυσικό ερώτημα που είναι: τι είναι ο θεός, ποια πρέπει να είναι η δική μου η στάση απέναντι στο θείο.

V5.3.2 Η συναισθηματική βάση του μεγαθεϊσμού (12')

<https://youtu.be/QwrPlaQ45Vw>

απομαγνητοφώνηση gkyr / αντιπαράβολή Mirella

Στο προηγούμενο μάθημα αναφέρθηκα στην έννοια του μεγαθεϊσμού ως μία έννοια που χαρακτηρίζει τις προσπάθειες των απλών ανθρώπων των αυτοκρατορικών χρόνων να κατανοήσουν την ουσία της φύσης του θεού. Αυτό το οποίο παρατηρήσαμε είναι η διάδοση κάποιων ιδεών οι οποίες θεωρούν ότι κάποια θεότητα είναι ισχυρότερη από άλλες. Μερικές φορές αυτή η θεότητα δεν κατονομάζεται· είναι ο μεγάλος θεός ή ο ύψιστος θεός. Αλλά έχουμε και περιπτώσεις που μπορούμε να διακρίνουμε τη μεγάλη αφοσίωση μιας κοινότητας πιστών όχι αφηρημένα σε κάποιον θεό, αλλά στον συγκεκριμένο θεό ο οποίος λατρεύεται σε ένα τόπο.

Το καλύτερο παράδειγμα για αυτή τη στάση είναι ένα ψήφισμα το οποίο πέρασε από την εκκλησία του δήμου, δηλαδή από τη συνέλευση του λαού, στην Έφεσο το 163 μ.Χ. Είναι ένα ψήφισμα το οποίο αφορά τον εορτασμό της εορτής της Εφεσίας Αρτέμιδος, δηλαδή της τοπικής θεότητας. Θα σας

⁴⁹ 184. Επιτύμβιο επίγραμμα, Κέρκυρα, 2ος/3ος αι. μ.Χ., *Inscriptiones Graecae* XI2 1.1024:

Πολλοί αθάνατοι δαίμονες έχουν την έδρα τους στον Όλυμπο, αλλά ο θεός τους είναι ο μεγάλος πατέρας, που έθεσε σε τάξη τον κόσμο, έδωσε εντολή στη Σελήνη να ακολουθεί τη Νύκτα και στον Τιτάνα (τον Ήλιο) τις χάριτες της ημέρας.

διαβάσω όλο το κείμενο αλλά θα σας παραθέσω και ορισμένα χωρία στα αρχαία ελληνικά για να κατανοήσετε τη σημασία που έχει αυτό το κείμενο ως έκφραση όχι μιας συνηθισμένου τύπου ευσέβειας, αλλά μιας πραγματικής αφοσίωσης, μιας αφοσίωσης η οποία πλησιάζει στο αίσθημα της αγάπης, της λατρείας και της στοργής μιας κοινότητας πιστών απέναντι στη θεότητα. Το κείμενο αυτό ξεκινάει χαρακτηρίζοντας τη δύναμη της Αρτέμιδος· σας διαβάζω τη μετάφρασή μου⁵⁰:

Η Άρτεμις που ηγείται της πόλης μας, η αρχαία έκφραση είναι «ή προεστῶσα τῆς πόλεως», δηλαδή εκείνη η οποία προΐσταται, είναι η πολιούχος θεός, θα λέγαμε σήμερα.

Δεν τιμάται μόνο στην πατρίδα της... προσέξτε εδώ την έκφραση «έν τῇ ἑαυτῆς πατρίδι τ(ε)ιμᾶται», δεν τιμάται μόνο στην πατρίδα της, η Έφεσος δεν είναι απλώς μία πόλη, είναι η πατρίδα της Άρτεμις. Είναι η πόλη στην οποία έχει γεννηθεί η Άρτεμις και η Άρτεμις θεωρείται ένα είδος συμπολίτη των Εφεσίων. Δεν τιμάται μόνο στην πατρίδα της, που την κατέστησε ενδοξότερη από όλες τις άλλες πόλεις χάρη στη θειότητα της, αλλά τιμάται και μεταξύ των Ελλήνων και των βαρβάρων με αποτέλεσμα παντού να έχουν ιδρυθεί ιερά της και τεμένη και να βρίσκονται ναοί, βωμοί και αγάλματα, ιδρυμένα λόγω των φανερών επιφανειών της.

Η έκφραση που χρησιμοποιείται στο αρχαίο κείμενο είναι «ἐναργεῖς ἐπιφανείας». Η Άρτεμις δεν τιμάται γενικά και αόριστα, τιμάται λόγω των επιφανειών, δηλαδή λόγω του γεγονότος ότι δείχνει

⁵⁰ 185. Ψήφισμα για τη γιορτή της Εφεσίας Αρτέμιδος, 163 μ.Χ., *Inscriptionen von Ephesos* 24:

Η Άρτεμις, που ηγείται της πόλης μας, δεν τιμάται μόνο στην πατρίδα της, που την κατέστησε ενδοξότερη από όλες τις άλλες πόλεις χάρη στη θειότητά της, αλλά και μεταξύ των Ελλήνων και των βαρβάρων, με αποτέλεσμα παντού να έχουν ιδρυθεί ιερά της και τεμένη και να βρίσκονται ναοί, βωμοί και αγάλματα ιδρυμένα λόγω των φανερών (ἐναργῶν) επιφανειών της. Και η μεγαλύτερη απόδειξη του σεβασμού που τις αποδίδουν είναι το γεγονός ότι ένας μήνας φέρει το όνομά της, που εμείς τον ονομάζουμε Αρτεμισιώννα, ενώ οι Μακεδόνες και οι άλλες ελληνικές φυλές και πόλεις τον ονομάζουν Αρτεμίσιο. Αυτόν τον μήνα γίνονται γιορτές και ιερομηνίες, ιδιαίτερα στην πόλη μας, που είναι η τροφός της Εφεσίας θεάς. Για όλα αυτά, ο δήμος θεώρησε άξιο να είναι ιερός και αφιερωμένος στη θεά όλος ο μήνας που φέρει το όνομά της, και δέχθηκε με αυτό το ψήφισμα να καθιερώσει τη θρησκευτική λατρεία που απαιτείται για αυτόν τον μήνα. [...] Έτσι, αν η θεά τιμάται ακόμα καλύτερα, η πόλη μας θα διατηρεί μεγαλύτερη δόξα και ευημερία.

([Ἐπειδὴ ἡ π]ροεστῶσα τῆς πόλεως ἡμῶν θεὸς Ἄρτε[μις οὐ μόνον] ἐν τῇ ἑαυτῆς πατρίδι τειμᾶται, ἣν ἀ[πασῶν τῶν πόλεων] ἐνδοξοτέραν διὰ τῆς ἰδίας θειότη[τος] πεποίηκεν, ἀ]λλὰ καὶ παρὰ [Ἑλλησίν τε κ]αὶ [β]αρβάρ[οις], ὥ[στε παν]ταχοῦ ἀνεῖσθαι αὐτῆς ἱερά τε καὶ [τεμένη, ναοὺς δὲ] αὐτῇ τε εἰδρῦσθαι καὶ βωμοὺς αὐτῇ ἀνακεῖσθαι διὰ τὰς ὑπ' αὐτῆς γεινομένας ἐναργεῖς ἐπιφανείας, καὶ τοῦτο δὲ μέγιστον τοῦ περὶ αὐτὴν σεβασμοῦ ἐστὶν τεκμήριον, τὸ ἐπώνυμον αὐτῆς εἶναι μῆνα καλούμενον παρ' ἡ[μῶν] μὲν Ἀρτεμισι[ων]να, παρὰ δὲ Μακεδόσιν καὶ τοῖς λοιποῖς ἔθνεσιν τοῖς Ἑλληνικοῖς καὶ ταῖς ἐν αὐταῖς πόλεσιν Ἀρτεμίσιον, ἐν ᾧ μηνὶ πανηγύρεις τε καὶ ἱερομηνίαι ἐπιτελοῦνται, διαφερόντως δὲ ἐν [τῇ] ἡμετέρᾳ πόλει τῇ τροφῷ τῆς ἰδίας θεοῦ τῆς Ἐφ[εσίας], προσῆκον δὲ εἶναι ἡγούμενος ὁ δῆμος [ὁ] Ἐφεσίων ὅλον τὸν μῆνα τὸν ἐπώνυμον τοῦ θ[εοῦ] ὀνόματος εἶναι ἱερὸν καὶ ἀνακεῖσθαι τῇ θεῷ ἐδοκίμασεν διὰ τοῦδε τοῦ ψηφίσματος [διατιθέ]ναι τὴν περὶ αὐτοῦ θρησκείαν· διὸ δεδόχ[θαι] ὅλον τὸν μῆνα τὸν Ἀρτεμισιῶνα εἶναι [ἱερὸν πάσας τ]ὰς ἡμέρας, ἄγεσθαι δὲ ἐπ' αὐταῖς μην[ός] τε καὶ δι' ἔτους τὰς ἐορτάς καὶ τὴν τῶν Ἀρτεμ[ισίων] πανήγυριν καὶ τὰς ἱερομηνίας, ἅτε τοῦ μηνὸς ὁ[λοῦ] ἀνακειμέ[νου] τῇ θεῷ· οὕτω γὰρ ἐπὶ τὸ ἄμεινον τῆς [θεοῦ] τιμωμένης ἡ πόλις ἡμ[ῶν] ἐνδοξοτέρα τε καὶ εὐδ[αιμονεστέρα] εἰς τὸν ἅπα[ντα] διαμενεῖ χ[ρόνον]).

τη δύναμή της με θαύματα και αυτές οι επιφάνειες δεν είναι αφανείς αλλά είναι εναργείς, είναι επιφάνειες τις οποίες κάθε ένας έχει αισθανθεί, έχει δει, έχει νιώσει, έχει αποκτήσει μια άμεση εμπειρία αυτής της θεϊκής δύναμης. Αυτό το οποίο αναφέρει το ψήφισμα είναι ότι η Άρτεμις δεν αποτελεί μόνο μία θεότητα στην Έφεσο, αλλά μία θεότητα η οποία λατρεύεται γενικά στο σύνολο της οικουμένης – και ανάμεσα στους Έλληνες και ανάμεσα στους βαρβάρους. Συνεχίζει το κείμενο:

Και η μεγαλύτερη απόδειξη του σεβασμού που της αποδίδουν είναι το γεγονός ότι ένας μήνας φέρει το όνομά της. Ο μήνας που εμείς τον ονομάζουμε Αρτεμισιώννα, ενώ οι Μακεδόνες και οι άλλες ελληνικές φυλές και πόλεις τον ονομάζουν Αρτεμίσιο.

Ο συγγραφέας αυτού του κειμένου, κάποιος με το όνομα Άμοινο, προσπαθεί να παρουσιάσει και τεκμήρια τα οποία δικαιολογούν την πίστη ότι η Άρτεμις είναι μία θεότητα με γενικότερη αποδοχή στο σύνολο της οικουμένης, και το τεκμήριο το οποίο φέρνει είναι το γεγονός ότι υπάρχουν μήνες, σχεδόν σε όλο τον ελληνικό κόσμο, που έχουν ονομαστεί από την Αρτέμιδα. Συνεχίζει:

Αυτό τον μήνα γίνονται γιορτές και ιερομηνίες –δηλαδή τελετές οι οποίες διαρκούν κατά τη διάρκεια ενός μήνα–, ιδιαίτερα στην πόλη μας που είναι η τροφός της Εφεσίας θεάς – το αρχαίο κείμενο λέει «έν τῇ ἡμετέρᾳ πόλει», στην πόλη μας, «τῇ τροφῷ τῆς ἰδίας θεοῦ τῆς Ἐφεσίας».

Προσέξτε εδώ τη φρασεολογία η οποία χρησιμοποιείται. Η Έφεσος είναι η τροφός της Αρτέμιδος, είναι η πόλη η οποία ανέθρεψε την Άρτεμη. Αυτό δημιουργεί μία άμεση σχέση η οποία παραλληλίζεται με τη σχέση η οποία υπάρχει ανάμεσα σε μία τροφό και ένα μωρό. Είναι η “ἰδία θεός”, είναι η δική τους θεά, η θεά των Εφεσίων. Και για να μην υπάρχει καμία αμφιβολία για την ιδιαίτερη σχέση η οποία συνδέει τους Εφέσιους και τη θεά τους, χαρακτηρίζεται η θεά «τῆς ἰδίας θεοῦ τῆς Ἐφεσίας», δηλαδή παραχωρείται στη θεότητα το εθνικό όνομα των Εφεσίων, δηλαδή το όνομα το οποίο φέρουν οι ίδιοι ως πολίτες της πόλης τους. Με αυτό τον τρόπο ο συγγραφέας αυτού του κειμένου κάνει την Άρτεμη πολίτιδα της Εφέσου. Η Άρτεμις έχει ιδιαίτερη σχέση με αυτή την πόλη και με καμιά άλλη πόλη. Μπορεί να λατρεύεται σε όλη την οικουμένη, αλλά μόνο η Έφεσος είναι εκείνη η οποία έχει αυτή την προσωπική, ιδιαίτερη σχέση. Συνεχίζει το κείμενο:

Για όλα αυτά ο δήμος θεώρησε άξιο να είναι ιερός και αφιερωμένος στη θεά όλος ο μήνας που φέρει το όνομά της, δηλαδή να μη γιορτάζεται η θεότητα μονάχα σε μία συγκεκριμένη ημέρα, την ημέρα της γιορτής της, αλλά κατά τη διάρκεια ενός ολόκληρου μήνα, του μήνα Αρτεμισιώννα, να γιορτάζεται η Άρτεμις. Και δέχτηκε –συνεχίζει το κείμενο– με αυτό το ψήφισμα να καθιερώσει τη θρησκευτική λατρεία –τη «θρησκεία»– που απαιτείται για αυτό τον μήνα. Και καταλήγει:

Έτσι, αν η θεά τιμάται ακόμα καλύτερα, η πόλη μας θα διατηρεί μεγαλύτερη δόξα και ευημερία.

Βλέπουμε στο τέλος του κειμένου ένα χαρακτηριστικό της θρησκευτικής πίστης που έχουμε συναντήσει και σε άλλα κείμενα, δηλαδή τη συνάρτηση η οποία υπάρχει ανάμεσα στην ευτυχία και την ευημερία εδώ, και τη δόξα και την ευσέβεια. Σύμφωνα με αυτή την άποψη –η οποία ανάγεται στην ιδέα της αμοιβαιότητας, του δούναι και λαβείν, της αμοιβαίας σχέσης ανάμεσα στο θείο και στον θνητό–, μία πόλη μπορεί να ευημερεί όταν δείχνει ευσέβεια, δηλαδή όταν κάνει κάτι για τη θεότητα, η θεότητα θα κάνει κάτι επίσης για την πόλη.

Το κείμενο αυτό έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι διαφέρει πάρα πολύ από τον τρόπο με τον οποίο λατρευόντουσαν θεότητες παραδοσιακά σε άλλες πόλεις. Η Έφεσος δεν είναι η μόνη πόλη η οποία είχε μία πολιούχα θεότητα. Η Αθήνα έχει την Αθηνά, η Θήβα έχει τον Διόνυσο και τον Ηρακλή, η Τέως έχει τον Διόνυσο, η Πέργαμος (ή το Πέργαμον) την Αθηνά Νικηφόρο κ.ο.κ. Αυτό το οποίο όμως συναντούμε στην παλαιότερη λατρεία είναι απλώς μία εκδήλωση ευσέβειας, δεν είναι η εκδήλωση αγάπης. Αυτό το κείμενο είναι ένα κείμενο το οποίο εμφορείται από συναισθήματα στοργής τα οποία συνδέουν το σύνολο των Εφεσίων με τη θεά τους. Είναι η θεά η οποία δεν είναι μόνο η προεστῶσα, δηλαδή η πολιούχος θεά· είναι εκείνη η οποία έχει τραφεί από την πόλη και ακριβώς επειδή έχει τραφεί από την πόλη έχει και την υποχρέωση, την ηθική, να στηρίζει αυτήν την πόλη. Ο τρόπος με τον οποίο τιμάται η Άρτεμις στην Έφεσο μας θυμίζει τον τρόπο με τον οποίο τιμούνται κάποιοι ευεργέτες την ίδια ακριβώς εποχή. Τιμούνται με το επίθετο «υιός πόλεως». Κάποιος ευεργέτης θεωρείται ότι είναι το παιδί, ο γιος της πόλης. Ακριβώς όπως ένας γιος έχει υποχρέωση απέναντι στη μητέρα του, έτσι και ο ευεργέτης έχει υποχρέωση απέναντι στην πατρίδα του. Η ίδια ακριβώς σχέση εκφράζεται με αυτό το ψήφισμα. Όπως η Έφεσος είναι τροφός της Αρτέμιδος, η Άρτεμις έχει την ηθική υποχρέωση να προστατεύει την πόλη η οποία την έθρεψε.

Αν είχαμε μόνο αυτό το κείμενο, θα ήταν μία μεμονωμένη εκδήλωση αυτού του είδους της λατρείας. Όμως ακριβώς την ίδια εποχή συναντούμε και άλλες εκφράσεις και άλλες εκδηλώσεις του ίδιου θρησκευτικού συναισθήματος. Εμφανίζεται π.χ. η έκφραση «φιλάρτεμις», ακριβώς όπως έχουμε την έκφραση «φιλόθεος», εκείνος ο οποίος αγαπάει τον θεό [ή] όπως έχουμε την έκφραση «φιλοσέβαστος», εκείνος ο οποίος εκφράζει νομιμοφροσύνη απέναντι στον αυτοκράτορα – «Σεβαστός» [είναι] η ελληνική μετάφραση του «Augustus». Όπως έχουμε την έκφραση «φιλοκαίσαρ», εκείνος ο οποίος είναι νομιμόφρων και αγαπάει τον αυτοκράτορα [ή] όπως έχουμε την έκφραση «φιλοσέραπις», εκείνος ο οποίος είναι απόλυτα αφοσιωμένος στον θεό Σέραπη ή Σάραπη, έτσι έχουμε και την έκφραση «φιλάρτεμις», εκείνος ο οποίος δεν σέβεται απλώς τη θεά Άρτεμη, δεν λατρεύει απλώς τη θεά Άρτεμη, αλλά είναι φίλος, δηλαδή εκφράζει την αγάπη του προς τη θεότητα αυτή.

Τέτοια κείμενα, επαναλαμβάνω, θα ήταν αδιανόητα σε προηγούμενες εποχές. Είναι κείμενα τα οποία απορρέουν από ένα νέο είδος θρησκευτικής αφοσίωσης η οποία σχετίζεται άμεσα με την έννοια του μεγαθεισμού. Το κείμενο αυτό δεν αποκλείει την ύπαρξη άλλων θεών. Όμως η Άρτεμις είναι σημαντικότερη, είναι μεγαλύτερη θεά, είναι κάτι το οποίο ένα άλλο κείμενο εκφράζει με τα λόγια⁵¹ «ή

⁵¹ 186. Απόσπασμα ψηφίσματος, Έφεσος, περ. 128-161 μ.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* XLIII 756 (c. 128–161 CE):

Η Άρτεμις, η πατροπαράδοτη θεά των Εφεσίων, ανέκαθεν η μεγαλύτερη ανάμεσα στους θεούς (ή τε πάτριος Έ[φεσίω]ν θεός Άρτεμις κα[ὶ θεῶν πάν]των πώποτε μεγίστ[η]).

πάτριος Ἐφεσίων θεὸς Ἄρτεμις», δηλαδή η πατροπαράδοτη θεά των Εφεσίων, η Ἄρτεμις, είναι «θεῶν πάντων πώποτε μεγίστη», είναι η μεγαλύτερη από όλους τους θεούς. Ἐχουμε εδώ τη χρήση του υπερθετικού, «μεγίστη»· δεν είναι απλώς μία μεγάλη θεά, είναι η μέγιστη θεά. Είναι η θεά με τη μεγαλύτερη δύναμη, τη μεγαλύτερη επιφάνεια, δηλαδή τη μεγαλύτερη δυνατότητα να δείχνει τη δύναμή της, να εκφράζει τη δύναμή της μέσα από θαύματα.

Αυτού του είδους η θρησκευτική πίστη είναι κάτι το οποίο χαρακτηρίζει γενικότερα την αυτοκρατορική εποχή. Είναι μια πίστη η οποία συνδέεται με τη μεταφυσική αναζήτηση των ανθρώπων, με την προσπάθειά τους να κατανοήσουν τη φύση του θεού, αλλά και επίσης να κατανοήσουν τον τρόπο με τον οποίο θα έρθουν σε άμεση επικοινωνία με το θείο. Ἐνας τρόπος είναι, όπως είδαμε σε άλλα μαθήματα, η μύηση σε κάποια μυστηριακή λατρεία ή η υμνωδία, το τραγούδι δηλαδή ὕμνων.

Στη συνέχεια, στο επόμενο μάθημα, θα δούμε ποια είναι τα βασικά στοιχεία της φύσης του θεού σύμφωνα με αυτή την αντίληψη του μεγαθεισμού που, επαναλαμβάνω, δεν θα πρέπει να συγχέεται με τον μονοθεισμό ή τη μονολατρεία, δηλαδή τη λατρεία ενός μόνου θεού, αλλά συνδέεται με γενικότερες θρησκευτικές αναζητήσεις για τη φύση της θεϊκής δύναμης.

V5.3.3 Ευφημία: Ο έπαινος του μεγάλου θεού και η έννοια της θρησκείας (23')

<https://youtu.be/KTIUqTqgKtY>

απομαγνητοφώνηση ilaron & ioan / αντιπαραβολή Mirella & ellinor

Στο προηγούμενο μάθημα είδαμε πως ένα πολύ σημαντικό κείμενο από την Ἐφεσο, ένα κείμενο το οποίο αναφέρεται στον εορτασμό μιας γιορτής για την Αρτέμιδα την Εφεσία, μας δείχνει μια ιδιαίτερα έντονη θρησκευτικότητα. Ἐνας από τους σημαντικότερους τρόπους για την έκφραση αυτής της θρησκευτικότητας στους αυτοκρατορικούς χρόνους είναι η χρήση επιφημιών ή ευφημιών. Οι εκφράσεις οι οποίες χρησιμοποιούνται αυτή την εποχή είναι: «ἀναβοᾶν», «ἐκβοᾶν», «ἐπιβοᾶν», «κράζειν», «ἀνακράζειν», «εὐλογεῖν».

Η έκφραση «εὐλογία» ή «εὐφημία» είναι η χρήση επιφωνήσεων, οι οποίες είναι προετοιμασμένα κείμενα –κάτι περίπου σαν τα συνθήματα τα οποία φωνάζουμε σήμερα σε διαδηλώσεις– και μια από τις πιο σημαντικές επιφωνήσεις είναι η επιφώνηση «μέγας θεός» ή «μεγάλη θεός ή θεά», μια επιφώνηση η οποία εκφράζει την ιδιαίτερη δύναμη κάποιας θεότητας.

Ἐνα πολύ καλό παράδειγμα για τέτοιου είδους επιφωνήσεις μάς δίνουν τα κείμενα με τα οποία είχα ασχοληθεί σε ένα άλλο μάθημα –οι εξομολογητικές επιγραφές–, οι οποίες πάντοτε συνοδεύονται από τέτοιες επιφωνήσεις: «μέγας ο Μης Αρτεμιδώρου Αξιοττηνός» ή «μεγάλος ο θεός», «μεγάλη η θεά». Αυτού του είδους οι επιφωνήσεις έχουν ιδιαίτερη σημασία κάθε φορά που ένας αισθάνεται –βιώνει– τη δύναμη του θεού, έχει την εντύπωση ότι ο θεός έχει πραγματοποιήσει ένα θαύμα. Τέτοιες

επιφωνήσεις συναντούμε π.χ. στα ιάματα, δηλαδή τα αφηγήματα για θαύματα του Ασκληπιού στη Ρώμη. Η έκφραση η οποία χρησιμοποιείται στις σχετικές επιγραφές⁵², είναι:

[...] ἐλθὼν δημοσίᾳ ἠὲ χαρίστησεν ἔμπροσθεν τοῦ δήμου – εκείνος ο οποίος θεραπεύθηκε παρουσιάστηκε και ευχαρίστησε δημόσια τον θεό μπροστά στον δήμο, μπροστά στον συγκεκριμένο λαό.

Η έκφραση αυτής της ευχαριστίας όπως γνωρίζουμε τόσο από φιλολογικά, από γραμματικά κείμενα, όσο και από επιγραφές, είναι η επιφώνηση «μέγας θεός», μεγάλος δηλαδή είναι ο Ασκληπιός.

Πολλές τέτοιες επιφωνήσεις έχουν βρεθεί στο γυμνάσιο των Δελφών. Είναι επιφωνήσεις, οι οποίες έχουν γραφτεί με χρώμα στους τοίχους και αποτελούν επιφωνήσεις τόσο για σημαντικούς αθλητές εκείνης της εποχής –τους μεγάλους δρομείς, τους μεγάλους πυγμάχους, παγκρατιστές, παλαιστές κ.ο.κ.– αλλά εκτός από τα ονόματα των αθλητών, αυτά τα οποία χρησιμοποιούνται είναι και τα ονόματα σημαντικών θεών. Σας διαβάζω κάποιες από αυτές τις επιφωνήσεις⁵³:

⁵² 187. Ιάματα Ασκληπιού, Ρώμη, 2ος αι. μ.Χ., *Inscriptiones Graecae Urbis Romae* 148:

Ευχαρίστησε δημόσια τον θεό και ο λαός χάρηκε μαζί του. [...] Και αφού παρουσιάστηκε δημόσια ευχαρίστησε (τον θεό) μπροστά στον λαό. [...] Και ήρθε και ευχαρίστησε τον θεό δημόσια, καθώς ο λαός ήταν παρών και χαιρόταν μαζί του.

(καὶ δημοσίᾳ ἠὲ χαρίστησεν τῷ θεῷ καὶ ὁ δῆμος συνεχάρη αὐτῷ [...] καὶ ἐλθὼν δημοσίᾳ ἠὲ χαρίστησεν ἔμπροσθεν τοῦ δήμου [...] καὶ ἐλήλυθεν καὶ ἠὲ χαρίστησεν δημοσίᾳ τῶν θεῶν [...] τοῦ δήμου παρεστῶτος καὶ συναίρουμένου).

⁵³ 188. Επιφωνήσεις, Δελφοί, 2ος/3ος μ.Χ. αι., *Supplementum Epigraphicum Graecum* LI 613-631:

Καλή Τύχη! Ένας (είναι ο) θεός! Μεγάλος θεός! Μέγιστο το όνομα του θεού! Μεγάλος ο Πύθιος Απόλλων! Θέση του [...] από τις Πλαταιές, δρομέα μεγάλων αποστάσεων στην κατηγορία των παιδων, νικητή στους αγώνες των Πυθίων.

(Ἀγα[θῆ] Τύχη· [εἷς] θεός· μέγ[ας] θεός· μ[έγιστ]ον ὄν[ομα] τοῦ θε[οῦ]· Πύθιος μέγ[ας] Ἀπ[ό]λλων· μεγά[λη] Τύχη Δελφῶν· τ[όπος] [...] Πλα[ταιέως] (;) παιδός] δ[ι]α[υλ]οδρόμου Πυθιονίκου).

Καλή Τύχη! Θέση του Μάρκου Αυρηλίου Ιούνκου Αιμιλιανού Ονησίμου, δρομέα μεγάλων αποστάσεων, νικητή στους αγώνες των Πυθίων. Ο θεός! Μεγάλη η τύχη των Δελφών! Μεγάλος ο Απόλλων Πύθιος! Να ευτυχείς, Δαίδαλε!

(Ἀγαθῆ Τύχη· τ[όπος] Μα]ρ. Αὐρ. [Ιούνκ]ου (;) Αἰμιλι[αν]οῦ Ὀνησίμ[ου] δολιχ[ῆς] α[δρο]μου Πυθ[ιονεῖ]κου· θεός(;):· μεγάλη Τύχη Δελφῶν· μέγας ὁ Πύθ[ιος] Ἀπ[ό]λλων· [ε]ὐτύχ[ει] Δαίδαλ[ε]).

Καλή Τύχη! Ένας (είναι ο) θεός! Μεγάλος ο Απόλλων Πύθιος! Μεγάλη η Εκάτη! Θέση του Σεξτίου Πρεΐμου.

(Ἀγαθῆ Τύχη· εἷς θεός· [μέγας Πύθιος] Ἀπ[ό]λλων· [μεγάλη Τύχη] Δελφῶν· [μεγάλη Ἄρ]τεμις· [μεγάλη] Ἐκάτη· τόπος Σεξ[τίου] Πρίμου).

Καλή Τύχη! Ένας είναι ο θεός στον ουρανό! Μεγάλος ο Απόλλων Πύθιος! Μεγάλη η τύχη των Δελφών. Θέση του Θεοδούλου (δρομέα μεγάλων αποστάσεων στην κατηγορία των παιδων, νικητή στους αγώνες των Πυθίων, με προπονητή τον [...]).

(Ἀγαθῆ Τύχη· εἷς θεός ἐν τῷ οὐρανῷ· μέγας Πύθιος Ἀπ[ό]λλων· [μεγάλη Τύχη] Δελφῶν· τ[όπος] --- τοῦ Θεοδούλου ... παιδ]ός διαυλ[οδρόμου] Πυθιονί[κου] ὑπὸ προστάτην [...]).

Εἷς θεός! Ένας είναι ο θεός.

Εξηγώ πάλι ότι η έκφραση «εἷς θεός» δεν σημαίνει πως υπάρχει ένας και μοναδικός θεός που αποκλείει την ύπαρξη άλλων θεών, αλλά αυτός ο θεός στον οποίο πιστεύω, είναι ο μόνος θεός ο οποίος αξίζει το όνομά του.

Μέγας θεός! Μέγιστον όνομα του θεού! Αυτή η έκφραση η οποία ανάγεται στην αρχαιότητα, επιβιώνει και στον χριστιανισμό· είναι η έκφραση «μεγάλο το όνομα του θεού».

Πύθιος μέγας Απόλλων! Μεγάλος είναι ο Πύθιος Απόλλων.

Μεγάλη η τύχη των Δελφών! – αυτό δεν χρειάζεται μετάφραση.

Στη συνέχεια έχουμε το όνομα ενός διαυλοδρόμου, δηλαδή ενός δρομέα μεγάλων αποστάσεων από τις Πλαταιές. Μετά κάποιος άλλος δρομέας εγγράφει το όνομά του και το συνοδεύει με ανάλογες επιφωνήσεις:

Μεγάλη η τύχη Δελφών!

Μέγας ο Πύθιος Απόλλων!

Άγαθῇ Τύχη!

Εἷς θεός! Μέγας Πύθιος Απόλλων!

Μεγάλη τύχη Δελφών!

Μεγάλη Άρτεμις!

Μεγάλη Εκάτη!

Εἷς θεός ἐν τῷ οὐρανῷ! Υπάρχει μονάχα ένας θεός στον ουρανό.

Μέγας Πύθιος Απόλλων!

Φυσικά άμα υπάρχει ένας μόνο θεός στον ουρανό, τότε οι επιφωνήσεις «Μεγάλη είναι η Άρτεμις», «Μεγάλη είναι η Εκάτη», «Μεγάλος είναι ο Απόλλων», ξαφνικά γεμίζουν τον ουρανό με περισσότερους από έναν θεούς. Επαναλαμβάνω, η έκφραση «εἷς θεός» –ένας είναι ο θεός– δεν

Καλή Τύχη! Ένας (είναι ο) θεός! Μεγάλος ο Απόλλων Πύθιος! Θέση του Σωσικλή, δρομέα μεγάλων αποστάσεων στην κατηγορία των παιδων, νικητή στους αγώνες των Πυθίων, με προπονητή τον [...], τον Λακεδαιμόνιο. Μεγάλη η τύχη της πόλης! Ευτυχία!

([Άγαθῇ Τύχη· εἷς] θεός· μέ[γας Πύθιο]ς Ἀπόλλω[ν Δελφω]ν· [τόπος Σ]ωσικλῆ[ος παιδὸς διαυ]λοδρό[μου] Πυ[θιονίκου ὑπὸ π]ροστάτ[η]ν ...]μην M...N [...] Λακεδε[μ]όνιον· [μ]εγάλ[η Τ]ύχη τῆς π[ό]λε[ως]· εὐ[τ]υχῶ[ς]).

Μεγάλη η Άρτεμις η Προθυραία! Μεγάλος ο άγιος Παλέμων ([Μεγ]άλη Ἄρτεμ[ις Προ]θυραία. Μέγας άγιος Παλέμων). Καλή τύχη! Ένας είναι ο θεός στον ουρανό! Μεγάλος ο Απόλλων Πύθιος! Μεγάλη η τύχη των Δελφών! Θέση του Θεοδότου από τις Θεσπιές, δρομέα μεγάλων αποστάσεων.

([Άγαθῇ Τ]ύχη· [εἷς] [θεὸς ἐν ο]ὐρανῷ· [μέν]γας Π[ύθιο]ς Ἀπόλ[λων]· μεγάλ[η] Τύχη [Δελ]φῶν· τόπος Θε[οδο]του Θεσπιαίως [παιδὸς (:)] διαυλοδρόμου [...]τος κατὰ ΑΝ...).

σημαίνει ένας και μοναδικός, αλλά ένας υπέρτερος, ένας ισχυρότερος από τους άλλους ή ένας στον οποίο ο πιστός εκφράζει με πολύ πιο έντονο τρόπο την αφοσίωσή του.

Τέτοια κείμενα, επαναλαμβάνω, δεν είναι κείμενα τα οποία προέρχονται από τον κόσμο των διανοουμένων. Είναι κείμενα γραμμένα από απλούς ανθρώπους, στη συγκεκριμένη περίπτωση αθλητές οι οποίοι χρησιμοποιούσαν το γυμνάσιο των Δελφών. Ακριβώς επειδή είναι κείμενα γραμμένα από απλούς ανθρώπους, μας δίνουν με πάρα πολύ άμεσο τρόπο πληροφορίες για τον τρόπο με τον οποίο αισθάνονταν το θρησκευτικό συναίσθημα οι άνθρωποι τον 2ο και τον 3ο μ.Χ. αιώνα. Μας δίνουν μια άμεση εικόνα για τον τρόπο με τον οποίο φωνάζοντας δυνατά «μέγας θεός», εκδήλωναν την πίστη τους, την κοινοποιούσαν σε άλλους, αλλά παράλληλα ήθελαν να ακουστούν και από τον θεό. Ήθελαν να ακουστούν και να εισακουστούν. Με το να φωνάζουν «μεγάλος είναι ο θεός», εκδηλώνουν οι ίδιοι την αφοσίωσή τους αναμένοντας ο θεός κάτω από αυτές τις συνθήκες να εκφράσει και αυτός τη δική του υποστήριξη.

Κάτι το οποίο χαρακτηρίζει τη θρησκευτικότητα σε αυτή την εποχή είναι η χρήση της γλώσσας, η χρήση της φρασεολογίας για να εκφράσει θρησκευτική πίστη. Το είδαμε αυτό με τους διάφορους χαρακτηρισμούς οι οποίοι συνοδεύουν τους θεούς. Ο «προεστώς», η «προεστῶσα», ο «προκαθηγεμών» –είναι ο θεός ο οποίος είναι πολιούχος, βρίσκεται πάνω, προεδρεύει κατά κάποιο τρόπο μιας πόλης. Ένα τέτοιο γλωσσικό στοιχείο το οποίο εκφράζει ιδιαίτερη θρησκευτικότητα, είναι η χρήση του υπερθετικού. Όχι απλώς «μέγας θεός», αλλά «μέγιστος θεός». Όχι «επιφανής θεός», ο θεός ο οποίος δείχνει τη δύναμή του με θαύματα, αλλά «επιφανέστατος» –εκείνος ο οποίος δείχνει τη δύναμή του με θαύματα περισσότερο από όλους τους άλλους θεούς.

Ένα τέτοιο κείμενο που δείχνει τη χρήση υπερθετικού βαθμού είναι ένα αφιέρωμα το οποίο έχει βρεθεί στην Ιλιούπολη της Μικράς Ασίας. Είναι ένα κείμενο γραμμένο από έναν απλό άνθρωπο, κάποιον Τέργο, έναν Κάττιο Τέργο, ο οποίος περιγράφει τις ιδιότητες ενός ανώνυμου θεού, ενδεχομένως κάποιου τοπικού Δία. Διαβάζω πάλι το κείμενό του⁵⁴:

⁵⁴ 189. Αφιέρωμα, Ιλιούπολις, 2ος-3ος αι. μ.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* L 1222:

Για καλή τύχη! Στον θεό τον άριστο, τον μέγιστο, επήκοο, σωτήρα και δικό του και των παιδιών του και όλων των βοδιών του ο Κάττιος Τέργος (έκανε αυτό το αφιέρωμα) σε εκπλήρωση τάματος. Σε σένα, πιο σεβάσμιε ανάμεσα στους μακάριους θεούς, ο Τέργος έστησε αυτό το καλοκτισμένο τιμητικό αφιέρωμα, γράφοντας με στίχους (με τα γράμματα των Μουσών) τις χάρες σου, μεγάλε άριστε, φιλήκοε, κυβερνήτη του κόσμου· μακάρι να τον φροντίζεις και τα παιδιά του και τα ζωντανά του.

(Άγαθῇ Τύχῃ· Θεῷ ἀρίστῳ μεγίστῳ ἐπὶ κῶ σωτῆρι ἑαυτοῦ καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ καὶ πάντων τῶν [βο]ῶν Κάττιος Τέργος εὐχὴν. Σοὶ μακάρων κύδιστε γέρας τόδε Τέργος ἔθηκεν | εὐτυχτον Μουσῶν γράμμασι γραψάμενος | σὰς χάριτας, μεγ' ἄριστε, φιλήκοε, κοίρανε κόσμου | σοὶ δ' αὐτὸς τε μέλοι τέκνα τε κα[ὶ κτέ]| ανα).

Ἀγαθῇ Τύχῃ· κάνει την αφιέρωσή του στον θεό επικαλούμενος και την καλή τύχη και το αφιέρωμά του απευθύνεται: Θεῷ ἀρίστῳ μεγίστῳ ἐπήκῳ σωτῆρι ἑαυτοῦ καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ καὶ πάντων τῶν βοῶν Κάττιος Τέργος εὐχὴν. Κάνει το αφιέρωμά του σε έναν θεό, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως ἀριστος. Ὅλοι οι θεοὶ εἶναι ἀγαθοί, ἀλλὰ αὐτός ο θεός εἶναι ἀριστος, εἶναι ο καλύτερος ἀπὸ ὅλους τους θεοὺς. Εἶναι μέγιστος – πολλοὶ θεοὶ εἶναι μεγάλοι, αὐτός εἶναι μέγιστος.

Κάτι το οποίο ἔχει ἰδιαίτερη σημασία εἶναι ὅτι ο θεός αὐτός χαρακτηρίζεται ως «ἐπήκοος» καὶ «σωτὴρ». Εἶναι ἕνας θεός ο οποίος εἶναι πρόθυμος νὰ εἰσακούσῃ τις προσευχὲς του πιστοῦ. Μερικὲς φορές αὐτὴ ἡ ἐννοια του ἐπήκουου θεοῦ ἢ εὐήκουου θεοῦ ἐκφράζεται με τὴν παράσταση πάνω σὲ ἀφιερῶματα των αὐτιῶν του θεοῦ. Τα αὐτιά αὐτά δεν εἶναι ἀρρωστα αὐτιά, ὅπως σὲ ἀναθηματικά ἀναθήματα που δείχνουν τὸ μέλος του σώματος το οποίο χρειάζεται θεραπεία, εἶναι τὰ αὐτιά του θεοῦ ο οποίος εἶναι πρόθυμος νὰ εἰσακούσῃ. Ἐχουμε ἀρκετές τέτοιες παραστάσεις ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία (δείχνω μερικὲς εἰκόνες) οἱ οποίες δείχνουν ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ μεγάλη, βαθιὰ ἀνάγκη του ἀνθρώπου νὰ ἐπικοινωνήσῃ με τὸν θεό. Τι νόημα ἔχει νὰ πιστεύεις σὲ ἕναν θεό ὅταν ο θεός αὐτός δεν πρόκειται νὰ σε ἀκούσῃ. Ἀκριβῶς γι' αὐτὸ τὸν λόγο τὸ ἐπίθετο «ἐπήκοος» –ο θεός ο οποίος ἀκούει– ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τὴν κατανόηση του μεγάλου θεοῦ.

Εἶναι «σωτὴρ». Εἶναι ἕνας θεός ο ὅποιος ἀκούει τις προσευχὲς καὶ ἐπενεργεῖ. Δείχνει τὴ δύναμή του προστατεύοντας ἐκείνους οἱ οποίοι τὸν λατρεύουν. Συνεχίζει τὸ κείμενο αὐτὸ με ἕνα ἐπίγραμμα τὸ οποίο γράφει αὐτός ο ἀπλὸς ἀνθρώπος, ο Τέργος:

Σοὶ μακάρων κύδιστε (σε σένα μεγαλύτερε κύδιστε, πιο σεβαστέ ἀνάμεσα στους θεοὺς. Βλέπουμε πάλι τὴ χρῆση του υπερθετικοῦ βαθμοῦ «κύδιστε»: πιο σεβαστέ) ἔθηκεν γέρας τόδε Τέργος (τοποθέτησε, ἔστησε, αὐτὸ τὸ καλὰ κατασκευασμένο ἀνάθημα) γράφοντας με τὰ ὁμορφα γράμματα των μουσῶν «σὰς χάριτας» (τις χάριτές σου. Οἱ χάριτες εἶναι οἱ πράξεις με τις οποίες ο θεός δείχνει τὴν προθυμία του νὰ σταθεῖ πλάι στον πιστό. Καὶ συνεχίζουμε πάλι με υπερθετικούς), μεγ' ἄριστε (πάλι ἀριστε, ἀλλὰ ὄχι ἀπλῶς ἀριστε, «μέγα ἀριστε», δηλαδὴ δεν ὑπάρχει πλέον ἄλλη μορφή υπερθετικοῦ που νὰ εἶναι πιο υπερθετικός ἀπὸ τὸν υπερθετικό καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο προσθέτει τὸ ἐπίθετο «μέγα»). Εἶναι αὐτὸ που λέμε σήμερα καλύτερότερος), φιλήκοε (ο θεός ο οποίος ἀκούει, ἀλλὰ με φιλία· εἶναι ἐκεῖνος ο οποίος ἐκφράζει καὶ αἰσθήματα ἀγάπης πρὸς τὸν πιστό), κοίρανε κόσμου (ἐσύ ο οποίος κυβερνᾷς ὅλον τὸν κόσμον).

Ἐνα τέτοιο κείμενο τὸ οποίο ἐπαναλαμβάνει ἐπίθετα στον υπερθετικό βαθμό που χαρακτηρίζουν ὅλο τὸ εὖρος των δυνατοτήτων καὶ των δυνάμεων του θεοῦ εἶναι ἕνα πολὺ καλὸ παράδειγμα γιὰ τὴν ἐκφραση θρησκευτικῆς πίστες αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ἕνα καλὸ παράδειγμα τῆς ἐννοιας του μεγαθεισμοῦ. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐπίθετα τὰ οποία βρῖσκουμε σὲ αὐτὸ τὸ κείμενο εἶναι ἐπίθετα τὰ οποία ἀνάγονται σὲ τελικὴ ἀνάλυση σὲ ἐπιφωνήσεις. Δηλαδή εἶναι ἐπίθετα, τὰ οποία κραύγαζαν οἱ πιστοὶ ὅταν συμμετείχαν σὲ τελετουργίες στα ἱερά.

Τέτοια επίθετα τα οποία βρίσκουμε σε άλλες επιγραφές είναι: «αγιότατος», ένας θεός ο οποίος ξεπερνάει τους άλλους σε αγιότητα· «άριστος», το είδαμε εδώ· «δικαιοτάτος», αυτό είναι επίσης μια πολύ σημαντική ιδιότητα των θεών – είναι εκείνοι οι οποίοι, καθώς βλέπουν τα πάντα, παρακολουθούν τα εγκλήματα και είναι εκείνοι οι οποίοι θα πάρουν εκδίκηση, θα τιμωρήσουν τους αδίκους· «επιφανέστατος», επιφανής είναι ο θεός ο οποίος δείχνει με επιφάνεια, δηλαδή με θαύματα, τη δύναμή του, επιφανέστατος, είναι αυτός στον υπερθετικό βαθμό, «κράτιστος», ισχυρότατος· «κύδιστος», πιο σεβαστός απ’ όλους· «μέγιστος», δεν χρειάζεται μετάφραση, «πανύψιστος», όχι απλώς ύψιστος αλλά πανύψιστος – πάλι ένας υπερυπερθετικός που εκφράζει τις ιδιότητες ενός θεού.

Αυτό το οποίο βλέπουμε σε αυτά τα επίθετα είναι η ποικιλία, σαν να αισθάνεται ο πιστός την αγωνία ότι δεν θα τον ακούσει ο θεός αν χρησιμοποιήσει ένα επίθετο πάρα πολύ συνηθισμένο. Όταν όλοι χρησιμοποιούν το επίθετο «ύψιστος», ένας πιστός θα έχει περισσότερες πιθανότητες να τον ακούσει ο θεός, αν χρησιμοποιήσει το επίθετο «πανύψιστος», αντί να χρησιμοποιεί το επίθετο «επήκοος» που χρησιμοποιούν όλοι, χρησιμοποιεί το επίθετο «ευήκοος». Αυτή η ποικιλία, αυτές οι παραλλαγές, είναι εκείνες οι οποίες βοηθούν ακόμα περισσότερο την επικοινωνία ανάμεσα στον πιστό και τη θεότητα. Βλέπουμε, με αυτές τις εκφράσεις, με αυτή τη χρήση της γλώσσας, την αγωνία των ανθρώπων να πετύχουν αυτό το οποίο αποτελεί ουσία της θρησκείας αυτήν την εποχή, την επικοινωνία ανάμεσα στον θνητό και το θείο.

Πολλές φορές, τα κείμενα τα οποία εκφράζουν αυτήν τη θρησκευτικότητα, είναι κείμενα τα οποία δείχνουν και κάποιες ασάφειες. Αναφέρθηκα στην έννοια της αναζήτησης. Αναζητάει κανείς το θείο και όταν αναζητάει κανένας, φυσικά, δεν ξέρει τι είναι αυτό το οποίο θα βρει.

Σας διαβάζω ένα κείμενο από τη Νακόλεια της Φρυγίας, από τους αυτοκρατορικούς χρόνους, που είναι ένα απλό αφιέρωμα κάποιας γυναίκας με το όνομα Πολυξένια, η οποία στήνει ένα άγαλμα της χρυσοστέφανης Νίκης [και] γράφει⁵⁵:

Ὡς ἐκέλευσας... ὅπως με διέταξες απευθυνόμενη στον θεό.

Αλλά ποιος είναι ο θεός στον οποίος απευθύνεται; Είναι ο Ήλιος Τιτάν, δηλαδή ο Τιτάνας Ήλιος· ένας άλλος θεός που το όνομά του δεν σώζεται στην επιγραφή· ένας θεός ο οποίος λατρεύεται με το όνομα Όσιος και Δίκαιος· και ένας θεός ο οποίος χαρακτηρίζεται ως θείος παντοδυνάστης, είναι ο θεός ο οποίος κυβερνά τα πάντα. Κατά πάσα πιθανότητα, όλα αυτά τα ονόματα αναφέρονται στον ίδιο θεό, δηλαδή στον Ήλιο: είναι ο θεός ο οποίος παρατηρεί τα πάντα, και επειδή ακριβώς παρατηρεί τα πάντα, κατά κάποιο τρόπο, ταυτίζεται και με τον ήλιο της δικαιοσύνης, είναι ο

⁵⁵ 190. Αφιέρωση στον Ήλιο, Νακόλεια, αυτοκρατορική εποχή, *Supplementum Epigraphicum Graecum* LI 1801:

Στον Τιτάνα Ήλιο [...] τον όσιο, δίκαιο και τη θεία δύναμη που κυριαρχεί στα πάντα, ήρθαν εδώ η Πολυξένια (και ο σύζυγός της) και (αφιέρωσαν) άγαλμα Νίκης με χρυσό στεφάνι, εκπληρώνοντας το τάμα τους και ακολουθώντας την εντολή σου, προσευχόμενοι σε σένα, μακάριε θεέ, για τους ίδιους και τα παιδιά τους· άκουσε τις προσευχές αυτών που σε ικετεύουν και να τους σπλαχνισθείς, ουράνιο φως!

([H]ε)λίω Τειτᾶνι κὲ Ο[---]ΑΕΙΔΑII Ὅσ[ίω] Δικέω κὲ Θείω πα[ντ]οδυνάστη ἔνθ[α] Πολυξενία, ὡς η[ϋ]ξαντο κὲ ἐκέλευσ[α]ς, ἦκον κὲ νείκην χ[ρυ]σοστέφανον [- -]σαν εὐξάμενοί σε, μάκαρ, περὶ ἐαυτῶν κὲ τεκέεσσιν, οἷς ἰκέτα<ι>ς ἐπάκουε κὲ εἴλ[ε]ος, οὐράνιον φῶς).

οφθαλμός της δίκης, είναι το μάτι το οποίο κοιτάζει όλα όσα γίνονται και ο οποίος είναι και ένας θεός τιμωρός, ένας θεός ο οποίος τιμωρεί την αδικία.

Συνεχίζει η Πολυξένια το κείμενό της, λέγοντας ότι κάνει αυτό το αφιέρωμα παρακαλώντας τον θεό να «επακούει», δηλαδή να ακούει τις προσευχές και να είναι «ἴλεως (εὔλεος)», δηλαδή να δείχνει σπλαχνικότητα, και στο τέλος τον χαρακτηρίζει “οὐράνιον φῶς», είναι το φως το οποίο λάμπει στον ουρανό, είναι ο θεός τον οποίο λατρεύει.

Αυτό το οποίο κίνησε την Πολυξένια να κάνει το αφιέρωμά της είναι η θείκη εντολή, κατά κάποιο τρόπο, είτε από ένα όνειρο ή από ένα χρησμό, ο θεός ο ίδιος ζήτησε την προσφορά αυτού του αγάλματος.

Σας αναφέρω και ένα τελευταίο παράδειγμα, ένα απλό κείμενο, είναι ένα επιτύμβιο μνημείο για κάποιον νεαρό άνθρωπο ο οποίος πέθανε κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες σαν θύμα φόνου, αλλά χωρίς να είναι γνωστό ποιος ήταν εκείνος ο οποίος τον σκότωσε. Είναι ένα επιτύμβιο μνημείο το οποίο παρακαλεί τον θεό να πάρει εκδίκηση. Το κείμενο από τη Νεοκλαυδιούπολη χρονολογείται στο 237 μ.Χ. Γράφει⁵⁶:

Κύριε Παντοκράτωρ· σὺ μὲ ἔκτισες, κακὸς δέ με ἄνθρωπος ἀπώλεσεν· ἐκδίκησόν με ἐν τάχει.

Κύριε Παντοκράτορα – αυτό δεν χρειάζεται μετάφραση· δεν είναι ένας θεός ο οποίος [δεν] έχει ένα όνομα, είναι ένας θεός ο οποίος κατονομάζεται με την ιδιότητά του, είναι ο Παντοκράτωρ, εκείνος ο οποίος κυβερνά τα πάντα, εσύ με δημιούργησες, αλλά ένας κακός άνθρωπος με σκότωσε.

Αυτό το οποίο προσπαθεί να κάνει ο νεκρός που μιλάει μέσα από τον τάφο του –φυσικά το κείμενο το έγραψαν οι συγγενείς του– είναι να παρακινήσει τον θεό να πάρει εκδίκηση, λέγοντας ότι εγώ είμαι δημιούργημά σου, αυτός ο οποίος με φόνευσε σκότωσε το δικό σου το δημιούργημα, επομένως έβλαψε εσένα. Και συνεχίζει, ἐκδίκησόν με, πάρε εκδίκηση. Και η πιο σημαντική λέξη είναι στο τέλος: ἐν τάχει· να δείξεις τη δύναμή σου, όχι κάποτε, να δείξεις τη δύναμή σου, τώρα!

Αυτά τα κείμενα, που παρουσίασα σε αυτή την ενότητα, δείχνουν πολύ χαρακτηριστικά τις ιδιότητες που αποδίδουν οι πιστοί στον θεό, σε αυτή την περίοδο. Η πιο σημαντική ιδιότητα είναι η ιδιότητα της παρουσίας. Ο θεός πρέπει να είναι παρών, να είναι επιφανής, να είναι εναργής, να είναι παρών σε έναν συγκεκριμένο τόπο, γι’ αυτόν τον λόγο χρησιμοποιούνται πολύ συχνά επίθετα που χαρακτηρίζουν έναν θεό ως πολιούχο. Είναι αρχηγέτης, καθηγέτης, καθηγεμών, είναι ο θεός ο οποίος οδηγεί την κοινότητα, η οποία τον λατρεύει, είναι προστάτης, είναι προεστώς, είναι ο θεός ο οποίος, κατά κάποιον τρόπο, προεδρεύει μιας κοινότητας.

⁵⁶ 191. Επιτύμβιο μνημείο με επίκληση του θεού, Νεοκλαυδιούπολη, 237 μ.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* I 1233:

Αφέντη παντοκράτορα, εσύ με δημιούργησες, αλλά ένας κακός άνθρωπος με αφάνισε. Να πάρεις εκδίκηση (για τον θάνατό μου), γρήγορα!

(Κύριε Παντοκράτωρ· σὺ μὲ ἔκτισες, κακὸς δέ με ἄνθρωπος ἀπώλεσεν· ἐκδίκησόν με ἐν τάχει).

Ένα άλλο επίθετο το οποίο χαρακτηρίζει αυτή την ιδιότητα του θεού, είναι το επίθετο «ένδημος», είναι ένας θεός ο οποίος βρίσκεται μέσα στην πόλη, δεν την εγκαταλείπει. Άλλα στοιχεία αυτής της δύναμης των μεγάλων θεών αυτής της εποχής είναι:

- η έννοια της δυνάμεως –«δύναμις» στα αρχαία ελληνικά, δηλαδή η δύναμη να πραγματοποιεί θαύματα–,
- είναι η αρετή, «αρετή» όχι με τη σύγχρονη έννοια της αρετής (δηλαδή της καλοσύνης), αλλά η αρετή με την έννοια της αποτελεσματικής έκφρασης της δύναμης, δηλαδή πάλι του θαύματος,
- είναι η επιφάνεια, δηλαδή η φανερή παρουσία του θεού,
- είναι η δικαιοσύνη, το δίκαιον και η νέμεσις, είναι μερικές φορές μια οργισμένη δικαιοσύνη, είναι μια εκδικητική δικαιοσύνη,
- είναι το «όσιον», δηλαδή η ορατή οσιότητα του θείου
- και κυρίως είναι το γεγονός ότι οι θεοί είναι «επήκοοι», είναι θεοί οι οποίοι είναι πρόθυμοι να ακούσουν προσευχές.

Άλλα επίθετα που χρησιμοποιούνται είναι επίθετα όπως: αγαθοποιός, καλοκάγαθος και αγιότατος.

Ένα αφιέρωμα από τη Λυδία⁵⁷ χαρακτηρίζει τον θεό «κριτή αλάθητο», έναν αλάθητο δικαστή· πάλι βλέπουμε τη σημασία που έχει σε αυτή την περίοδο η έννοια της δικαιοσύνης, η οποία άλλωστε απορρέει από την απελπισία ότι τα γήινα δικαστήρια δεν πρόκειται να αποδώσουν δικαιοσύνη, γι' αυτόν τον λόγο καταφεύγει κανείς στους θεούς στον ουρανό.

Μερικές φορές αυτοί οι θεοί χαρακτηρίζονται ως «άψευδεῖς»⁵⁸, είναι οι θεοί οι οποίοι δεν ψεύδονται. Είναι ένας θεός οποίος είναι «ἀχειροποίητος» – πάλι θυμόμαστε αυτή την έννοια του θεού τον οποίο δεν έχει δημιουργήσει κανένας· είναι ένας θεός ο οποίος είναι «ἀμήτωρ», είναι αδημιούργητος, είναι αυτοφυής.

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο, το οποίο υπέπεσε στην αντίληψη μου καθώς προετοιμάζα αυτό το μάθημα, είναι ότι πολλές φορές τα επίθετα τα οποία χαρακτηρίζουν έναν θεό⁵⁹ ξεκινούν από το γράμμα άλφα:

⁵⁷ 192. Εξομολογητική επιγραφή, Αξίωττα (Λυδία), 102 μ.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* LVII 1158, στ. 1-5:

Μεγάλος είναι ο Ουράνιος Μήνας που κυβερνά τα Αξίωττα και (που τη λατρεία του ίδρυσε) ο Αρτεμίδωρος, και μεγάλη είναι η δύναμή του! Αλάθητος δικαστής στον ουρανό!

(Μέγας Μείς Ουράνιος· Αρτεμίδωρου· Αξίωττα κατέχων καὶ ἡ δύναμις αὐτοῦ, κρ[ι]τὴς ἀλάθητος ἐν οὐρανῳ).

⁵⁸ 193. Αφιέρωμα, Άσπενδος, 1ος/2ος αι. μ.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* XXXVIII 1335:

Αφιέρωμα σε εκπλήρωση τάματος στον θεό που δεν ψεύδεται, που δεν τον δημιούργησαν χέρια.

(Θεῶ ἄψευδ[εῖ καὶ] ἀχειροποίητῳ εὐχὴν).

⁵⁹ 194. Επίθετα που περιγράφουν τον θεό σε θεοσοφικούς χρησμούς, *Theosophia Tubigensis, Theosophorum Graecorum Fragmenta*, εκδ. Erbse:

Αφέντης των πάντων, σπαρμένος από τον ίδιο τον εαυτό, γεννημένος από τον ίδιο τον εαυτό του, φανερωμένος από μόνος του, γεννημένος χωρίς (ερωτική συνεύρεση) σε κλίνη, ασώματος, άυλος, γεννημένος από μόνος του, αιώνιος, αγνός, ένδοξος

ἀμήτωρ, ἀνόλεθρος, ἄφθιτος, ἀψευδής, ἀχειροποίητος, ἄναξ, αὐτόσπορος, αὐτογενέθλιος, αὐτοφανής, ἀλόχευτος (δηλαδή δεν τον έχει γεννήσει μητέρα), ἀσώματος (δεν έχει σώμα), ἄυλος, αὐτογένεθλος, ἀέναντος (αιώνιος), ἄγνός, ἄγλαός, αὐτοπάτωρ (ο ἴδιος ο θεός είναι πατέρας του εαυτού του). Όλες αυτές οι εκφράσεις προσπαθούν να εκφράσουν διάφορες ιδιότητες του θεού, ακριβώς επειδή δεν μπορούν να τον κατονομάσουν. Ο θεός αυτός δεν χωράει σε ένα όνομα, είναι πολυώνυμος, αλλά οι διάφορες ιδιότητές του εκφράζονται με τέτοια επίθετα. Το γεγονός ότι αυτά τα επίθετα ξεκινούν από το γράμμα ἄλφα, δεν νομίζω να είναι τυχαίο· ενδεχομένως να πρόκειται για μια ρητορική άσκηση, μια άσκηση προς τους πιστούς να εκφράσουν την οντότητα του θεού χρησιμοποιώντας λέξεις οι οποίες ξεκινούν από ένα συγκεκριμένο γράμμα.

Φτάνουμε στο τέλος αυτής της σειράς των μαθημάτων. Το κοινό μοτίβο των μαθημάτων ήταν μνήμη, η θύμηση, πίστη και πάθος, δηλαδή η σημασία που έχει η αλληλεξάρτηση θύμησης, μνήμης, ανάμνησης, ιστορικής παράδοσης, μαρτυρίας, αφηγήσεων θαυμάτων με το συναίσθημα, και πώς αυτή η αλληλουχία συναισθήματος και μνήμης οδηγεί στην πίστη –την πίστη όχι μόνο με τη θρησκευτική της σημασία, αλλά την πίστη και με τη γενικότερη σημασία της εμπιστοσύνης–, πώς αυτά τα στοιχεία δημιουργούν ταυτότητα, δημιουργούν μια συγκεκριμένη στάση ζωής.

Το κοινό μοτίβο, το κοινό θέμα αυτών των μαθημάτων, ήταν η αλληλεξάρτηση, η οποία υπάρχει ανάμεσα σε αυτές τις τρεις λειτουργίες του εγκεφάλου: τη μνήμη, το συναίσθημα και τη λήψη αποφάσεων ή την κρίση, τη στάση απέναντι στη ζωή. Και αυτό το οποίο προσπάθησα να δείξω είναι ότι, παρά το γεγονός ότι οι καρδιές που χτυπούσαν την εποχή στην οποία αναφέρθηκα έχουν σταματήσει να χτυπάνε πάνω από δύο χιλιάδες χρόνια, παρά το γεγονός ότι οι εγκεφαλοί οι οποίοι λειτουργούσαν και δημιουργούσαν αυτές τις αλληλεξαρτήσεις ανάμεσα στη μνήμη, το συναίσθημα και την κρίση, έχουν σταματήσει να λειτουργούν εδώ και εκατοντάδες χρόνια, παρόλα αυτά διαβάζοντας αυτά τα κείμενα μπορούμε να προσεγγίσουμε ανθρώπους, όχι αγάλματα σε μουσεία, αλλά ανθρώπους οι οποίοι έζησαν, σκέφτηκαν, ένιωσαν, πήραν αποφάσεις, βασανίστηκαν, ονειρεύτηκαν.

Και νομίζω ότι ακριβώς αυτή η προσέγγιση σε ανθρώπους στην ελληνιστική εποχή και τους αυτοκρατορικούς χρόνους, μας βοηθάει και εμάς να καταλάβουμε καλύτερα τον εαυτό μας._

— ΤΕΛΟΣ —

(§ 42: ἄναξ πάντων, αὐτόσπορος, αὐτογενέθλιος. § 21: αὐτοφανής, ἀλόχευτος, ἀσώματος, ἄυλος. § 48: αὐτογένεθλον ἀείναντος [...] ἄγνον [...] ἄγλαόν).

***Συντομογραφία:** Beichtinschriften = G. Petzl, *Die Beichtinschriften Westkleinasiens*, Βόννη 1994.